

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Роман ІВАНИЧУК

черпене
вино

манускрипт
з вулиці
руської

 FOLIO

Історія України в романах

Роман Іваничук

**Черлене вино. Манускрипт
з вулиці Руської (збірник)**

«Фолио»

2006

Іваничук Р. І.

Черлене вино. Манускрипт з вулиці Руської (збірник) /
Р. І. Іваничук — «Фолио», 2006 — (Історія України в романах)

ISBN 966-03-3504-0

У романі «Черлене вино» відтворено події XV століття: героїчна оборона Олеського замку, маленького острівка народної волі, що кинув виклик можновладній шляхті. «Манускрипт з вулиці Руської» воскрешає перед читачем Львів кінця XVI – початку XVII століття, Львів періоду перших братських шкіл, в яких зароджувалися ідеї визвольної війни майбутньої Хмельниччини.

ISBN 966-03-3504-0

© Іваничук Р. І., 2006

© Фолио, 2006

Содержание

Черлене вино	5
Розділ перший	5
Розділ другий	14
Розділ третій	25
Розділ четвертий	30
Розділ п'ятий	36
Розділ шостий	43
Розділ сьомий	51
Розділ восьмий	58
Кінець ознакомительного фрагмента.	63

Роман Іваничук

Черлене вино. Манускрипт з вулиці Руської (збірник)

Черлене вино

*... Ту кривавого вина не доста; ту пир докончаши хробрїї русичї;
свати попоїша, а самї полегоша за землю Рускую.
«Слово о полку Ігоревім»*

Розділ перший Скоморохи

– Скоморохи йдуть! Побрішники! Баїшники!

На трикутному брукованому майдані, що широким краєм уперся аж у Стир, а гострим у В'їзну браму Любартового замку, зчинилася веремія. Ярмарковий ритм умить порушився: обвішані шовком та оксамитом литовські жидове, що з самого досвітку звихались у натовпі, перші прослизли до оборонного муру, ховаючись із своїм краєм за вірменськими ятками; львівські вірмени перестали провадити гондель – застеляли плахтами ляди з шафраном, перцем і заморськими винами; українні кметі, покинувши рибу, мед, віск, бігли, штовхаючись, уділ майданом, щоб не прогавити okazji, тільки тверські торгові люди, мовчазні й незворушні, стояли, ніби нічого й не трапилося, із сороками з соболиними, бобровими й горностаєвими шкурками і зневажливо знизували плечима:

– Невидадь яка! Гусе-е-льники...

Замкові козачки, одвірні, служки, кухарі, забувши, по що їх послали підстолії та підчаші, протискалися крізь натовп луцьких міщан, котрі виходили на майдан у ярмаркові дні не так задля торгів, а щоб прочути новини, які інколи просочувалися крізь мури замку; шляхтичі й бояри стримано споглядали видовище збоку; найближче стояли цікаві до всього волинські кметі й каланники в смушевих шапках і широкополих кожухах.

Від річкового причалу, де розмістилися торгові комори й купецькі гості¹, наближався строкатий гурт чоловіків у червоних, синіх та зелених свитах, з дудами, бубнами, лірами, гусями.

Скоморохи зупинилися перед юрбою, що вигнулась півколом на майдані. Наперед вийшов довговусий молодий гусяр і, кланяючись у пояс, пробіг очима по обличчях, оцінюючи перш за все маєтність публіки, а ще й вроду жінок та дівчат, що хорошіли перед ним у напруженому чеканні втіхи.

Енергійним рухом перекинув гуслі з-під пахви на живіт, поправив ремінь на шиї і, подаючи знак своїй братії, вдарив пальцями по струнах:

Гопки, гопки витинають,
Кроком, кроком присідають,
А Миколка плеще в руки,
Та підскакує до любки,

¹ Заїжджі двори для купців.

Боже їх спаси-и-и! —

заспівав гусяр дрібушечки для привітання, а скомороший хлопчик-танцюрист загамселів тріпачка по осклизлому від льоду бруку.

— Ой потішники ви мої! — сплеснула від захоплення у долоні дівчина в білому козушку й гарячій шалевій хустині.

Чорновусий гусяр обпік дівчину карим поглядом, мов смолою, підморгнув хвацько; дівчина зарум'янилася, метнулася, щоб стати за чийось спину, та натоп, мов стіна, стужавів позаду — схватись було нікуди. Гусяр вигукнув:

— Гей, та не втікай, голубонько, постій, крале чорноброва, покажи своє личко, най ся подивлю, чи то калиною, чи карміном, а чи морозом щоки й губки рум'янила. Милі братове, упадем — не пропадем, шпільнемо нині не за дукат угорський, не за гривну краківську, не за квартник львівський та й не за простибі, а за небесні очі й малиновий усміх цієї пишної чічки!

Дівчина підвела голову, грайливою усмішкою зігнала ніяковість з обличчя й мовила задьористо:

— Та й баламут же! Ну то грайте, заплачу!

Дружно вдарили дударі, гупнув бубніст квачем по лункій шкурі, і разом притихли; біля гусяра став лірник, покрутив корбою, і полилася завоїста, гейби весільна, аж терпка мелодія, пересипана, немов морозне повітря блискітками інею, вкрадливим брєнчанням гусельних струн:

А в тій світлиці стоїть Оріся,
Убиралася й наряджалася.
До церкви пішла, як зоря зійшла,
У церков зайшла і засіяла.
Там пани стояли та й ся питали
Чи ти царівна, чи королівна?

Дівчина слухала, не зводячи погляду з гусяра: він співав, легко водячи пальцями по струнах, плавно торкаючись їх, і дивно перемінювався в її очах з веселуна й балагурника в зацного лицаря. Пісня змовкла, і дівчина сказала тихо:

— А я ж таки Оріся...

— Ясочко ти моя! — знову став гусяр жартуном. — Чи ти Оріся, чи ти Марися, а ми ще тебе й налякаємо, тільки мамі не жалійся!

З гурту скоморохів — де він тільки був захований — вийшов, перевалюючись з боку на бік, рудий ведмідь, тягнучи за собою ланцюг. Він підвівся на задні лапи, висолопивши червоного язика.

Вискнули жінки, крик переполоху покрився реготом, ведмідь повернув голову до проводиря-циганчука.

— Не балушись на мене, — мовив циган до звіра, — а поклонися чесному панству й похвались, яким розумом Господь тебе нагородив і якої науки в паламаря навчився. Ну, Гаврилку клишоногий, покажи, як дівоньки чепуряться.

Ведмідь кумедно вклонився, простяг убік лапу, ніби тримав у ній люстерко, а другою повів понад очима і по морді.

Сміх покотився над майданом, а клишоногий Гаврилко, виконуючи волю господаря, уже танцював, перекирлявав суддю, який сидів за суддівським столом, лицаря, що йде із списом у бій: вставляв палицю під пахву і поривався з нею до натовпу; пив пиво з кухля, наслідував попа, що йде із заутрені, потім пішов у обхід, простягаючи циганову шапку, в яку посипались півгроші, квартники, динари.

– За яку провину даєш сrebro дияволу в жертву, велику згубу душі своїй творячи, а сатані радість? – звідкись узявся монах-домініканець у червоному капелюсі й довгій білій рясі. Він помахував у бік скоморохів посохом: – *Fistula dulce canit*², коли во славу Божу, – мішав домініканець, мов горох з капустою, слов'янщину з латинню. – Гудця і свірця обминай з боязнію, бо то є поганське, а не християнське. Це ж помислив сатана, як відвернути паству від костюлу, – бісів зібрав, у людей їх поперемилював, і йдуть вони у зборі великому, і всі б'ють у бубни *coram publico*!³ Податтю їх, податтю, многократною!

– Піп у дзвін, а дідько в клепало!

– Сова нічна!

– Грайте, потішники!

Посипалися викрики з юрби, та вже померкло веселіє, бо хоч і відтіснили дебели парубки монаха, та прийшов він сюди не сам: протиснувся до скоморохів екзактор, зажадав податку від ватажка.

Гусляр зміряв здирцю темним поглядом.

– Платили ми, мосціпане! У твої руки й на цьому ж місці давали щорічну подать у двадцять грошів, коли нас покликав жондця⁴ Луцького замку вітати королівські і княжі кортежі, що перед Різдвом котилися сюди з Вільна, Кракова й Мальборка! А чи, може, пам'ять тобі відібрало?

– За хвальні пісні ви платили, але й згрібали від ясновельможних жменями. За сатанинські же, які блуд сіють і честь дияволу віддають, окремо і подвійно дати мусиш, – підспівував екзактор у тон домініканцеві, що стояв поруч і теж чекав на мзду.

– Вороння погане, на смалене прилетіли! Та пропадіть ви пропадом! – почувся розгніваний дівочий голос.

Та сама красуня, якій співали скоморохи за небесні очі й усміх малиновий, розстебнула білий кошушок, витягнула з вишитого пацьорками пуляреса, що висів через шию на червоній волічці, дукат, кинула в простягнуту руку екзакторові, і подив пішов по народу: мусила ж ця дівчина бути багачкою, коли так щедро віддала монету, за яку в купецькій ятці могла собі купити аж десять пар найкращих сап'янців.

– Не треба нам милостині, крале, – побагровів гусляр і сягнув у кишеню кафтана. – Забери, дівчино, свої гроші в пана екзактора, ми не жебраки, що онде руки простягають і гостець свій, і парту, і язви мальовані напоказ у мороз виставили. Ми чесна братія...

– Лицарська вдача в тебе, гусляре, – відказала дівчина, – але ж не милостиня це, а плата за твою пісню.

– Спасибі, дівонько... Тоді скажи, а ми ще заграємо тобі веселої, звідки ти і хто така?

– Оріся я, мовила вже, а батько мій – Івашко з Рогатина, господар на замку в Олеську, – дівчина якусь мить невідривно дивилася на парубка, а потім зникла в натовпі.

Майдан вирував. Купці заспокоїлись – побрішники цього разу не шнирили поміж ятками – і далі провадили гендель; натовп, що зібрався на видовище, танув – скоморохи більше не грали.

Ватажок-гусляр, забувши про побратимів, блукав очима по метушливій юрбі, шукаючи, чи не промайне де гаряча хустина з довгими тороками по білому кошушку; зір його потьмянів, коли побачив, як дівчина, оминаючи вузький Глушець, що обминав мур, подалася до боярського стану.

– Івашко з Рогатина... Господар на замку в Олеську... – проказав, гірко посміхнувшись. – Вкуси собі палець, Арсене, не вхопиш шилом патоки... Ех, братіє, братіє, порвалось на мені

² Сопілка солодко співає (латин.).

³ При народі (латин.).

⁴ Староста (пол.).

шматіє, як не ймете віри, подивіться на діри! – Він задер поли зеленого кафтана й повернувся до скоморохів. Ті ще не ховали інструментів, бо гурт не зовсім розтав, можна було продовжувати веселіє.

– Агов, вую, – похопився Арсен, побачивши неподалік сухорлявого чоловіка зі шпакуватою короткою бородою і в оксамитовій ярмулці, що був схожий на пілігрима або дидаскала. – Вую, немолоді вже єсьте, то мали б знати, коли той Івашко опинився в Олеську, бо колись старостував там варшавський хорунжий Павло з Родзанова, мазовчин окаянный, який собаками цькував нас від замку аж до Гавареччини, де ми в гончарів напилися й горшки побили.

– А знаю, знаю, – відказав чоловік. – Івашко ласку в Ягайла заслужив ще під Грюнвальдом, за що став боярином земельним, королівським ленником на Рогатинщині. А потім до Вітовта перейшов, і той його старостою Одеського замку поставив. – Чоловік оглянувся: серед людей, які ще не розійшлися, не видно було ні шляхтичів, ні королівських рицарів – стояли тільки селяни й міщани. —

Івашко – здольний лицар, і кажуть, він серед тих бояр, які за Свидригайла. Та тільки...

– А що, а що? – почулося з гурту. – Свидригайло – князь справедливий, він за Галицьку Русь православну...

– Усі за Русь православну, – примружив очі чоловік. – Усі... Щоб більший кусень собі відшабатувати. Токмо ми, русини, ще не знаємо, з якого боку підступитися до тієї Галицької Русі...

Туроподібна В'їзна вежа з подвійною брамою, гостроверхі Владича і Стирова над південним урвищем поєдналися між собою товстостінним муром із заборонами, заховавши від людського й ворожого ока правительське ядро Волині з готичним червоним палацом великого литовського князя посередині замкового двору, з собором, резиденцією луцького єпископа, каплицею і сторожовими ізбами.

Міцну фортецю збудував колись на стрімкому березі Стиру син Данила Галицького Мстислав. Її можна взяти хіба що голодом або безводдям.

До замку зусібіч тулиться багатолюдний Луцьк, відгороджений од лядського боку непрохідними багнами над Стиром і Сапалаївкою; вийти з нього безмостовою дорогою можна тільки трактом, що йде від Владичої вежі на Литву.

Великий князь Литво-Русі Вітовт Кейстутович резидує в червоному палаці, звідки веде підземний хід попід Владичу вежу аж до Гнідави; до княжих хоромів сходяться вряди-годи на урочистості й бенкети європейські монархи, які з'їхалися до Луцька на конгрес. А Волинь натужується і стогне, а дорогами щодня тягнуться санні валки з міхами борошна, з бочками меду, з тушами впольованих у пущах зубрів, лосів, і женуть звідусіль волинські кметі стада биків та баранів – щоб нагодувати й напоїти іменитих гостей.

Не міг замок умістити всіх європейських правителів з почетами, бо наїхало їх тієї зими під 1430 рік!

Вітовт відвів для постоїв найкращі будинки в Луцьку й фільварки на околицях, одного лише гостя, та й то не надто прошеного, задля остороги поселив у склепінчастих кімнатах Стирової вежі – неспокійного, бунтівливого, та нині потрібного йому в тяжбі з королем Польщі Ягайлом – свого двоюрідного брата Свидригайла Ольгердовича, князя чернігівського.

Сьогодні – великий ярмарок на майдані перед В'їзною брамою: на днях конгрес закінчиться. Нині ж увечері велику нараду провадитимуть європейські правителі в червоному палаці Вітовта: Свидригайло з самого ранку жде запросин на нараду.

Не кличуть... Вітовт прислав дари, брат Ягайло – милостивого листа, а самого не просять.

Свидригайло ходить по хоромаш, немов звір у клітці, злоба й рішучість нахлинають на нього, і враз, мов спалах блискавки, проймає мозок рішення:

«У себе скличу свою раду!»

Князеві думи перервав скрип дверей, на порозі став одвірний:

– Державець Одеського замку боярин Івашко Преслужич-Рогатинський проситься до тебе, князю.

– Клич... Клич! Саме до речі...

До хоромів увійшов високий лицар з посивілою бородою і, поклонившись, мовив:

– Руські бояри просять тебе, Свидригайло, у свій стан.

Князь, кремезний і присадкуватий, підійшов до гостя і довго стояв мовчки, придивляючись, – наче зважував, чи варто ділитися з цим мужем своїми замислами. Боярин теж мовчки ждав. Густе волосся, пов'язане чорною стрічкою, спадало на плечі, губи заціплені, погляд пильно пантрував князя.

– Б'є наш час, Івашку, – врешті вимовив Свидригайло, заповзята рішучість блиснула в очах князя, і злагіднів погляд боярина. – Чуєш, б'є наш час... Це добре, що ти прийшов, одеський старосто. Я тебе ще не зрів ув очі, а ти моя головна опора на півдні – на Кам'янець мало маю надії. Кажеш, просять мене руські бояри у свій стан? Скажи, що йду. А ввечері ви всі прийдете до мене на бенкет... Але як це так, що я досі тебе не бачив, Преслужичу?

– Спасибі, що хоч ім'я моє запам'ятав...

Понурився боярин Івашко: близько тримає біля себе Свидригайло князів Василя Острозького, сина Федора, що то ратоборствує нині серед гуситів, і Олександра Носа, та визволяли Свидригайла з крем'янецької тюрми не тільки вони. Як нині пам'ятає Івашко... У великий четвер 1418 року зібралися князі Василь та Олександр у Рогатині, у дворі Преслужича, і таку кознь задумали: «Свидригайло за нами стояв, то ми визволимо його і князем своїм поставимо». І послали в Крем'янець двох чоловік, змовившись із ними: «Предайтесь служити воеводі крем'янецькому. Єгда же ми прийдемо ко граду, ви возвод отогніть і міст положіть». І ті приїхали, довірилися воеводі, а в понеділок великодній Василь, Олександр та Івашко прибули до Крем'янця із загоном у п'ятсот чоловік, пройшли по спущеному мосту і серед темної ночі перебили крем'янецьку залого...

– Ніч була, коли ми тебе визволяли з крем'янецького острога, – сказав по хвилині Івашко. – Василь Острозький та Олександр Ніс помчали тоді з тобою до Констанци, я ж повернувся у Рогатин. Ти не забув того, княже, що врятували ми тебе?

– Не забув, – спохмурнів Свидригайло, і це не пройшло повз уваги Івашка Преслужича. – Скільки маєш війська в Олеську?

– Тисяча. На полі – тисяча. А в замку вона трьох вартує. Непроступний мій замок.

– Як довго витримаєш облогу?

– Півроку. Але чому ти спохмурнів, князю?

Відповіді не було, і серед цієї мовчанки раптом тривога пройняла боярина. Півроку... Тисячі королівських рицарів на заолеських полях – від Підлісся до Пліснеська – з таранами, облоговими баштами, кінні й піші, в залізі і з вогнем, а замок посередині – між порослими лісом болотами і хребтом Вороняцьких гір. Півроку на червоному полі... А якщо більше?

– Чому ти спохмурнів, князю? – перепитав Івашко Преслужич.

– Думаю...

Та враз забігали Свидригайлові очі, весело спалахнули, він розкотисто засміявся – щось скомороше, заразливо веселе було в цьому безпричинному сміху, і боярин засміявся теж.

– Півроку, кажеш? – обірвав сміх Свидригайло. – А нам досить півмісяця!

– Спитати хочу тебе, князю...

– Увечері спитаєш. Я збираюся до вашого стану.

Засурмили роги біля В'їзної брами, литовські стражники підняли вгору алебарди, лучники вибігли на майдан, вигукуючи:

– Дорогу, дорогу!

Галман знявся за вірменськими лядами, литовські жидове, обвішані дорогими єдвабами та оксамитом, спритно пробралися до проходу, а від паперті Покровської церкви поповзли жебраки. Немов жуки, мов слимачня, катуляли на сідницях, перевалювались на милицях, рачкували на руках, сунулись на животах безногі, сліпі, безрукі, кульгаві, з оголеними синіми колінами, з виставленими обрубками, з відкритими гнойовими виразками, лементуючи, скиглячи. Їх, ніби то було гаддя або шури, відштовхували ногами лучники, жебраки хапали воїв за халяви чобіт, відкочувались і наповзали знову.

– Дорогу! Дорогу!

З навістіж відчиненої брами в супроводі ратників стрімливо вийшов сивовусий лицар у шоломі, увінчанім страусовим пір'ям, у панцирі, покритому наопаш кубраком з лосиної сириці, з широким мечем при боці.

Він ішов, понуривши, мов тур, голову, не дивлячись по боках, не звертаючи уваги на зазивні викрики та просьби купців.

– Ялмужни, князю славний православний, наша особа мила, пану Богу приємна! – заскиглили каліки, і лицар, не спиняючись, пожбував жменю монет у жебрацьке місиво, але тут, немов подесятерена луна жалюгідного скигління, донеслося від юрби, де стояли скоморохи:

– Слава Свидригайлові! Слава князеві руському і литовському!

Свидригайло зупинився, м'язисте обличчя налилося багрянцем, немов десь глибоко в душі князя скипіла прихована лють, проте роблена усмішка розпогодила його вид, він круто повернув управо, підійшов до гурту.

– Хто єсте, що хвалу мені воздаєте? – спитав Свидригайло, обводячи поглядом строкату юрбу в смушевих шапках, клепанях, у сіряках, сердаках, дублених кожухах, у скомороших різнобарвних каптанах.

– Вшелякі, князю, суть тут, – за всіх відказав мізерний чоловік в оксамитовій ярмулці, з-під якої спадало рідке волосся на комір сірого сукмана. – Вольні й невольні, кметі й каланники, тяглові люди й ремісники. І скоморохи, й жебраки он суть. А ти яких шукаєш, княже? Чи, мо', воїнів потребуєш?

Свидригайло кинув гострий погляд на чоловіка, зустрівся з його пильними й розумними очима, що пазили князя з-під кошлатих брів, і відказав:

– Потребую. Много люду потребу – таких, щоб мали чим і за що воювати.

– А за що, княже? – спитав чоловік. – Знаємо, що міщанин воює за магдебурію, шляхтич – за шляхетську хартію, землянин – за двір, жолдак – за жолд. За що воюватиме тяглий смерд – за калан?⁵ Зварич⁶ – за прасолку? Данник – за подимне й рогове?

– Я ж їх і не кличу, любомудре. Та й з чим вони підуть на рать?

– А ти поклич. Хіба не чуєш – хвалу тобі викрикують, надію мають на тебе. Токмо з ними сильний будеш. Покладися на них, то підуть вони з рогачами – за отчизну.

Опустив голову князь – думав хвилину, потім глянув спідлоба на худорлявого чоловіка з мудрими очима і спитав:

– А що єсть отчизна?

– Нині вона для людей те, що я вже сказав. А для жебраків – дерев'яна мисочка для подаєнь. Ти ж зроби так, щоб вітчизною для них стала земля, на якій живуть!

– А тоді набирати мені ратоборців з отих? – показав Свидригайло на калік.

– І вони були колись люди.

– Смішний ти, чоловіче, і нерозумний. Хоч і не схоже, та, мабуть, сам смерд єси?

– Русин єсьм, княже. А ти за Русь хочеш стати.

⁵ Калан – удар нагайкою (*тюрк.*).

⁶ Солевар.

Забігали жовна на вилицях князя, він повернувся, за ним стали литовські ратники, і тут Свидригайло упритул зіткнувся із скоморохами, попереду яких стояв вродливий парубок з гусями під пахвою. Князь ступив крок, але зупинився і, подумавши мить, сягнув у полу кубрака. Вийняв дукат і кинув гусяреві.

– Ти їхній ватажок? Сьогодні, як ударить дзвін на Покрові, приходьте в Стирову вежу співати на моєму бенкеті.

І рушив майданом у бік русинського боярського стану.

– Віддай йому дукат, парубче, – мовив чоловік. – Негоже співцеві грати в кості з сильними світу сього.

– Еге ж, – хмикнув Арсен, – базікайте... А ми де пиво п'ємо, там честь віддаємо.

– Дивись, щоб не перепив. Аби на похміллі не прокинувся, бува, у ковпаку з дзвіночками...

– Та хто ви такі, що всіх повчаєте? – огризнувся гусяр. – Пророк чи хто?

– Та ні... Я, хлопче, Осташко Каліграф. З Олеська.

Він сказав це, повернувся і загубився в юрбі, а тоді до Арсена підійшов одноокий, без руки старець і мовив:

– За віщо образив нас, скомороший ватажку?

– Гур-гур, їде Юр, – визвірився Арсен на старця. – А ти хто такий?

– Рівня тобі. Я – отаман калік перехожих.

– Та як ти смієш, голодранцю! – закричали скоморохи, і циган відпустив ланцюга, на якому тримав ведмеда.

Звір заревів і кинувся до старого. Той позадкував, а жебраки – врозтіч.

– Тікайте, шури підвальні, як не хочете знати, що таке амінь в отченаші! – зареготав їм услід Арсен.

І змовк. Звіддала дивився на нього чи то глузливо, чи то співчутливо жебрацький отаман, похитував головою, і Арсен відчув, як у душі заворушився докір до самого себе. Чи ж то давно було?..

Жебручі спудеї Ягеллонського університету – жаки – бродять краківським передмістям, випрошуючи грошей і хліба, бо їм, бач, захотілося рогатої беретки бакалавра, а їсти нема що, і з бурси схизматів прогнали, а люди людьми: хто дає подаяння, а хто палицею проганяє. Верталися у свої підвали з худими торбами, і вигукнув Арсен з Перемишля, зупинившись біля чепурної хатини, в якій мешкали львівські малярі і різьбярі, що оздоблювали каплиці у катедрах Вавеля.

«Не хочу більше жебрати! – пошпурих він торбу. – Чуєте – не хочу...»

«То здихай», – відказали йому жаки й подалися далі, тільки три залишилися біля нього – нинішні дударі, – витрусили з кишень хто що мав.

«Нап'ємося сьогодні, а завтра – як Бог дасть!»

«Нап'ємося! – змахнув рукою Арсен. Він підійшов до хатини малярів, затарабанив у шибку: – Майстре Симеоне і ти, челяднику мізерний, ану виходьте – жаки багачами стали!»

Вони чорно пили в корчмі й співали, а коли у спудеїв не залишилося ні гроша, сказав – навіть напідпитку поважний – майстер Симеон Владика:

«Змарнуєтеся тут, хлопці. Ми по святах вертаємося до Львова, ходіть з нами. Скоморошити будете, то гоноровий хліб – не жебрацький».

...З малярами прощалися на краківському передмісті Львова. Роздобули в новгородських купців, які стояли тут постоем, гуслі, труби, дуди й подалися, минаючи Львів, на Рогатин. Перший заробіток мали в королівського ленника – рогатинського пана Івана Преслужича. Боже мій, та це ж напевно той самий – нинішній господар замку в Олеську! А Оріся... скільки років минуло... Може, слухала, може, чула... Ой Арсене, Арсене, скомороший ватажку, на кого ти задивився нині!

А чи раз задивлявся? Були й шляхтянки, і меркаторські служниці, і блудниці... Але ця... Відчув, як увійшла в нього незнайома Оріся, мов непростений гість до господи, і стала несподівано бажаним гостем, котрого він ждав давно, нудьгуючи в переситі й бруді за світлою чистою. Знав: є десь вона на світі, та не зустрілася йому ні разу.

І втратив?

– Братіє... – Арсен повів відсутнім поглядом по товаришах. – Ввечері будьте біля Покрови, я прийду...

Здивувалися скоморохи, що ватажок полишає їх самих, коли вони мають у руках цілий дукат; Арсен відвернув голову, минаючи жебрацьку юрбу, він відчув, як чіпляється його спини погляд отамана. Чого йому треба? Арсен ще раз згадав своє жебрацтво, і йому стало страшно від думки, що сам колись простягав руку; він оглянувся крадькома, чи не дивляться за ним побратими і, звиваючись поміж людьми, квапився до боярського стану.

«Не вступлюся звідси, поки не вийде. Ще раз мушу уздріти...»

Стояв у дворі і грав на гусях. Його не проганяли дворові, бо скоморохам дозволялося у ці дні грати в Луцьку. Перехожі пани й підпанки кидали дрібні монети на струни.

Арсен грав, і у дверях будинку нарешті стала-таки дівчина в шалевій хустині.

Стояла, нерішуча, на порозі, захоплено дивилася на гусяра, радісно яскрили її очі. Дивна туга огорнула була її, коли покинула базар, хотіла повернутися і ще раз глянути на чорновусого ватажка скоморохів, та не посміла, а його погляд біг за нею, розсотувався чорною стрічкою, і якби вернулась і пішла по ній... то втекла б, втекла від того, що чекає її у батьківському домі, і хай діється тоді Божа воля... Зі скоморохом? А може, то її лицар? Не можна, не можна... Уперше в житті солодка млість і жадання сповили спекотою її тіло: вернутися, утекти, утекти... Безвольна й сумна лежала, втопивши обличчя у подушку, і ввижались їй бліді, порожні очі нелюба, й обпікав її карий погляд красеня. І враз почула гомін струн...

Одну тільки мить стояла Оріся на порозі, рвонулась з місця, підбігла.

– Чого ти тут?..

Арсен опустил гуслі, монети посипались долу, він спитав:

– Ти справді боярівна, Орісю?

– Яке тобі діло, гусяре, до того... Я ж вийшла. Ходім...

– На край світу?

– А де він?

Вони пішли поруч глибокою вузькою вуличкою, з берегів нависали снігові намети і сипався на червоні ружі сивий іній, срібні голки домережували узорі барвистої хустки, чіплялися брів, пахучих щік дівчини; тиша над замерзлим Стиром хрустко ламалася, скрадливо потріскувала, по льоду бігла змієюкою поземка.

– Ти була малою ще... Чи пам'ятаєш скоморохів у вашому дворі в Рогатині?

– Пам'ятаю... То був ти?

– Я... А тебе я не бачив... Яка ти гарна!

– Красеню... То був ти...

Куди ми йдемо? Ходім... Лід твердий, не проламається... Вербі в білих китицях нагнулися, примерзли гіллям до снігу... Ходім. Лунко дуднить лід, а у Гнідаві церква, там священик до вечірні готується, він тепер має час... Тут, край світу, дівчино, на Стирі. Тут, боярівно... Скомороше, скомороше, вузький наш світ... Тихо як. Надуте вороння бовваніє на кучугурах... Я самотня, гусяре, мене заміж готують, а у священика в Гнідаві в цю мить вільна хвилина... Я не бачив, Орісю, вродливішої за тебе, може, не тут край світу, хто б нас найшов... А батько як?.. А побратими?.. Кряче зловісний крук на дубі за Стиром, ми вже посередині ріки... Чому я боярівна? Чому я скоморох?

– Вертатися треба, Арсене...

– І – назавжди?

– Хто знає...

– Я поцілую тебе.

– Поцілуй. Легенько так. Не зрани надуже. Щоб не боліло потім...

Вихопилась з його обіймів і побігла швидка, не оглядаючись. Хрустіла й ламалася на друзки тиша, ще почула Оріся, як закричав їй услід Арсен:

– Вернись, вернись!.. Ні, я не вмеру, не вмеру, поки...

А решта слів замерзли на льоду.

Розділ другий

Привиди в Луцькому замку

Свидригайло повернувся з руського боярського стану зібраний і рішучий. Знав уже непомильно: настав його час. Сьогодні Вітовт на останній раді конгресу повідомить монархів про свою готовність прийняти з рук повелителя *urbis et orbis*⁷, короля чеського й угорського, римського імператора Сигізмунда корону. Тож недарма Ягайло вчора у ласкавому посланні, писаному рукою краківського єпископа Олесницького, обіцяв Свидригайлові Поділля. Не буде йому відповіді – сам візьме, як прийде пора. Недарма і Вітовт переслав бочівку мальвазії – найкращого грецького вина! Спасибі, вино вип'є... Хай отримує Вітовт корону і відірве Литву від Польщі для своїх нащадків – не має Вітовт синів, а йому вісімдесят. Умре з Божою поміччю новоспечений король литовський, а корону з допомогою русинських бояр перейме Свидригайло.

Князь зняв із себе шолом, панцир, кубрак, хоч під камінним склепінням волокло холодом; кремезний, широкоплечий, у лляній сорочці, сів на стілець біля каміна.

«Коли коронують Вітовта, – думав, – нині, завтра? Все одно в той же день умре, а я з його ратниками, які тепер так сторожко зирять за мною, увійду у Владичу вежу, а звідти битим шляхом до Вільнюса і Тракая. Хай радять нині, я ж даю руським боярам бенкет».

Сиве волосся, скуйовджене під шоломом, сповзло на поморщене чоло князя; Свидригайло, поглажуючи великим пальцем довгий вус, дивиться на вогонь. Мерехтливі язики полум'я вряди-годи вихоплюються назовні, облизуючи черинь, і освітлюють короткими зблисками майолікові кахлі з зображенням битв, учт, з ликами лицарів та князів.

Креденсери у сусідній залі накривають столи до бенкету; Свидригайло попиває з кухля гарячу мальвазію, котру зволив прислати великий князь, легкий хміль розворушує уяву, будить у шістдесятирічного князя спогади.

Свидригайло невідривно вдивляється в химерні китиці вогню, і нагадали вони йому дідівський зніч – вічний вогонь, що палав у храмах бога Перкуна ще в ті часи, коли племена летиголів жили в пущах над Німаном і Двіною, а їхні князі-кунігаси й жерці-кревіти платили сусіднім народам данину віниками й ликом. Не бачив він тих священних вогнів своїх предків, їх відблиски дійшли до нього лише через язичеські сказання, та навіч зрів, як виходили з боліт і пущ ятвяги і курші, в отроцтві своєму сильні й беручкі, і займали майже без опору колись могутні, а тоді сплюндровані татарвою князівства Чорної, Білої і Червоної Русі – й сягнули аж по Київ.

Князь думав. Так було: темними завоювали вони Русь і від Русі самі просвітлили, і віру православну прийняли, і грамоти навчилися і руську мову й письмо взяли до двору, та й самі розчинилися в руському морі і ослабили разом із завойованим народом: забрали в русичів державний скіпетр, а втримати його в своїх руках не змогли. Ще не встигла відкотитися татарська орда, хоч підбив її Ольгерд над Синіми водами, а Дмитрій Донський – на Куликовому полі, як посунули з заходу залізні полчища тевтонів з хрестами на білих плащах. Тоді-то з Кракова до Вільнюса прийшли послы і слабому, але жорстокому і славолюбному литовському князеві Ягайлові показали золоту польську корону, за яку він, не вагаючись, віддав полякам Литво-Русь. І почався католицький мор на православних землях.

Гаряче вино хмелило Свидригайла, обличчя і руки зігрівав вогонь, язики полум'я лизали рельєфи на кахлях. Князь перевів погляд від вогню на камін: фігури на кахлях ворухилися, ніби там справді дзвеніли пугарі на учтах і трошилися у битвах списи. Свидригайло прислу-

⁷ Міста і світу (латин.).

хався: таки десь гомоніли в замку приглушені голоси, може, долинали вони аж із червоного палацу; насторожився князь, бо знав, що сьогодні ніхто, крім нього, не бенкетуватиме. Та голоси ставали щораз виразнішими; Свидригайло раз у раз пригублювався до кухля і враз помітив, як повернув до нього голову зображений на кахлі лицар чи то князь. Він був без шолома, довге чорне волосся зав'язалося понтликом за великими вухами, очі мав маленькі, блискучі, і ярили вони нестримною люттю, яка приховувала страх.

Свидригайлові це обличчя було дуже знайомим, він подумав, що гончар, покриваючи кахлю рельєфом, мав у пам'яті лик краківського вінценосця; дивний гомін нарастив, і врешті князь почув виразний голос:

«Навіщо кличеш мене думками, брате Свидригайле, у свої полохливі хорони? Адже я поряд, у палаці Вітовта, і ти міг би прийти. Ах, тебе не запрошено... Але ніхто й не прогнав би... Я сам заступився б, адже простив тобі твоє бунтарство і Кам'янець-Подільський віддаю тобі, але й мені потрібна твоя допомога. Вітовт задумав зраду, піди зі мною проти нього й помстися і за свої кривди, які він тобі заподіяв».

«Чи тобі осуджувати чийсь вчинки, Ягайле, коли твоя дорога до польської корони обсаджена зрадою і підступністю, немов чортополохом? Чи тобі волати о помсту за чийсь кривду, коли сам тяжкими кривдами протоптував собі шлях до трону?»

«Правду говориш, – почувся голос з іншої кахлі, і Свидригайло побачив, як сходять з неї могутня постать старого лицаря у бойовому обладунку. – Це я, литовський князь Кейстут, син Гедиміна і батько Вітовта. Зійди і стань переді мною, зляканий польський владико, сину брата мого Ольгерда. І згадай. Твій батько, умираючи, залишив тобі литовський престол у Вільнюсі, мені ж, своєму соратникові, звелів сидіти у Тракаї і допомагати спокоєм – неспокійному, честю – марнославному, досвідом – недосвідченому. Ти ж, незагнуданий владолубче, змовився проти мене, вуй свого, з богопротивними тевтонцями, і тоді я вдарив із жмуддю на Вільнюс. Ти втік, мов тхір, забувши у своїй перламутровій шкатулці документ ганебної змови. Роз'ярені жмудини забили тоді вола і за дідівським звичаєм над свіжою тушею проголосили мене єдиновладцем Литви. Ти сховався у замку біля містечка Жидівського недалеко Вільнюса й запросив мене на переговори. Дотоді ще не було братовбивства в нашому роді – я прийшов до тебе із своїм сином Вітовтом. Твої слуги схопили мене й на твоїх очах задушили золотими тороками з мого каптана. Вітовта ж ти посадив у Кревський замок, і його мала спіткати моя доля, якби не дружина Ганна, княжна смоленська. Вона прийшла в тюрму із своєю наймичкою, в її одязі вивела мужа з порубу; наймичку ти розтерзав у безсилій люті, а Вітовта змушений був назвати другим литовським князем, коли він пішов на Вільнюс з хрестоносцями».

Потріскували соснові поліна в каміні, колихалися сутінки, зблискували і згасали рельєфи на кахлях, і побачив Свидригайло образ незвичайної краси жінки з пишним чорним волоссям, що спадало з-під високої корони, з темними угорськими очима.

«Ядвіга!» – прошепотів Свидригайло.

«Так, – сказала жінка, – я дочка угорського короля Людовіка, який допоміг Казимирові відібрати в Любарта Галичину із Львовом, а потім сам зайняв краківський престол».

«Навіщо про це згадуєш, польська королево, яку нарекли святою?»

«...І поклали до пори згаслу, ще зовсім молоду, у вічне ложе на краківському Вавелі. Так, мене славимуть повік польські ксьондзи і шляхта, бо моя краса зробила могутньою польську корону. Але я – жертва. Я ж кохана австрійського герцога Вільгельма і була з ним у шлюбі...»

«Немає у вінценосців свого власного життя... Ти ж піддалася умовлянням ксьондзів домініканців, а Вільгельму заплатили двісті тисяч флоринів відступного...»

«І я взяла шлюб з варваром Ягайлом. Зачахла моя краса, і я віддала її у жертву унії Польщі й Литви».

Ягайло: «Чи ж ваші кривди, Кейстуне і Ядвіго, не окупилися сторицею у переможній битві під Грюнвальдом?»

Свидригайло: «Фарисею! Хіба для того, щоб перемогти католицький орден, треба було окатоличувати Литву й Русь? Чого більше боїшся, перевертню: католицького хреста й меча чи схизми? Якщо ти справді ворог хрестоносців, то чому не поєднаєшся з гуситами проти ордену? Кличеш мене тепер на допомогу? Що ж, прийду. Тільки не як до опікальника, а до послухника моєї волі. Я відірву від тебе Литво-Русь».

Привиди щезли, голоси віддалились, Свидригайло знову надпив з кухля. Полум'я сліпило, він зиркнув на кахлю, з якої тільки що дивилося на нього ненависне обличчя Ягайла, і здивувався, побачивши замість нього рельєф голови старого Вітовта. Спитав тихо Вітовт Свидригайла:

«Чому ти чекаєш мого коронування і моєї смерті в короні?»

«Не втримати тобі її, ти вже старий і немічний. Та навіть якби сильний був, не захотіла б Литво-Русь мати тебе своїм королем. Ти ж католик».

«Обманець ти, Свидригайле. Надів на себе личину захисника православних, тобі повірили русинські князі й бояри, сам же бажаєш лише влади й особистої помсти. За віщо хочеш отруїти мене на коронаційному бенкеті?»

Знову невідомі голоси наповнили княжі хорони, Свидригайло крикнув, щоб заглушити їх:

«Ти ще питаєш? Я пригадаю тобі... Після смерті нашої з Ягайлом матері, княгині тверської Уляни, віддав мій брат мою дідизну – Вітебськ – своєму сокольничому. Я убив нахабного слугу, зайняв Вітебськ, а потім, здобувши з допомогою смоленського й рязанського князів Кам'янець на Поділлі, підняв повстання проти Ягайла. Ти допоміг йому придушити бунт, і я з боярами перемишльськими, чернігівськими і стародубськими знайшов захист у твого зятя, великого князя московського Василя, сина Дмитрія Донського. «Месяца июля, 26, 1408 года, – записано в московських літописах, – приде к великому князю князь литовский Свидригайло Ольгердович служити. Князь же великий Василий Дмитриевич прият его с честью и даст ему град Владимир. И рад бысть князь великий со всеми бояре своими». Тоді ти рушив на Москву. На річці Угрі примирився із своїм зятем, мене ж повернув у свій двір. Я жив у приниженні – гірше смерда, ти навіть не запрошував мене до столу. А потім ув'язнив, і я промучився у крем'янецькій темниці вісім літ».

«Ти ж увійшов у змову з хрестоносцями».

«А ти не змовлявся з ними, коли після втечі з ув'язнення вертався до Вільнюса?.. Я ж більше не йду на зговор з ними... Мене визволили з тюрми русинські князі, і перед ними я в боргу... Правда, король забрав мене потім з Констанци до Кракова і примирих з тобою, але ти відсунув мене в Чернігів і Трубецьк. Ви обидва з Ягайлом ненавидите і боїтеся Свидригайла, тепер же кожен хоче переманити його до себе. А за мене русинські князі клали голови на плаху. То пора мені сказати своє слово. Я заберу твою корону і на чолі русинських князів та бояр піду на Ягайла».

– Піду! – вигукнув Свидригайло і пожбурих порожній кухоль.

І тоді голоси ураз замовкли, тиша задзвеніла в ухах князя.

Ковані двері зали для учти розчинилися, перелякані кухмістри й креденсери збилися гуртом на порозі, чекаючи бозна за віщо кари від крутого норовом князя; Свидригайло змахнув рукою, і вони дрібно позадкували; з облицьованого кахлями каміна зникли привиди, і захмелілий князь подумав, що вони вмиль перемістилися туди, до червоного палацу Вітовта, куди його, Свидригайла, не запрошено, але де присутнє чуйне вухо: трєфніс⁸ Генне.

У цього блазня завидна доля. Коли Вітовт після втечі з кревської тюрми перебував у Мальборку при дворі магістра тевтонського ордену, сталася така оказія. Грали в карти: магістр, великий комтур і Вітовт, а поза їхніми спинами терся, підглядаючи, вертлявий, худенький,

⁸ Блазень.

зовсім ще юний блазень, якого магістр назвав Курчатком⁹. «Банк Вітовта! – закричав нараз трєфніс. – Три королі в нього!» Скинули карти, у Вітовта виявилось тільки два. «Де третій? – спитали комтур і магістр у зніченого вигнанця. «Третій – він! – показав трєфніс на Вітовта. – Хіба Литва – не королівство?»

Незабаром після цього з допомогою хрестоносців Вітовт посів престол у Вільнюсі, а блазня, який напроорокував вигнанцеві удачу, магістр милостиво подарував великому князеві.

Те спокусливе слово «король» не покидало свідомості Вітовта. Його нашіптували до вуха не лише Генне, а й імениті князі та бояри, та роки минали, а королем був Ягайло. Програш у битві з татарами над Ворсклою примусив Вітовта надовго забути про корону.

Одного разу – тоді Свидригайло жив у приниженні при дворі Вітовта – Генне вигукнув у присутності обох двоюрідних братів: «Нема більших брехунів, як Вітовт і Свидригайло!» – «Чому?» – запитали його брати. «Бо один каже: «Усе знаю», а не знає нічого, а другий каже: «Не знаю нічого», а знає усе». Вітовт спересердя ударив блазня по лиці. Той скривився і мовив: «Чому ти про себе гірше думаєш, ніж Свидригайло?» Свидригайло за це подарував блазневі кунячу шубу, і відтоді Генне служить двом панам.

Привиди зараз ведуть останню нараду в червоному палаці, куди Свидригайла не запрошено. Але пізно вночі, коли захмелені русинські бояри будуть куняти або веселитися під дуди скоморохів, прослизне до Стирової башти трєфніс Генне й розповідь...

Шістдесятип'ятирічний імператор Священної Римської імперії Сигізмунд I Люксембурзький, тричі розбитий гуситами, але у своїй напористій волі – «щоб у Чехах не залишилося жодного чеха» – несахитний, веде гнучку розмову з польським королем і великим князем литовським, не відступаючи від свого принципу «*divide et impera*»¹⁰. Уже десять років, відколи помер чеський король Вацлав IV, горить у самому центрі Європи смертоносний вогонь, розпалений ворогами апостольської церкви. Ягайлові слід забути давні чвари, він вірний слуга римського костьола, повинен вислати своє військо під берло Сигізмунда. Вітовтові слід негайно відкликати з Морави племінника Зигмунта Корибута, якого він кілька років тому послав своїм намісником у Прагу, – нині не може бути й мови про якихось чеських королів. Так, його вже відкликав Вітовт, але він знову появився у Празі, і, хоч підтримує патриціат проти таборитів, усе ж православна схизма проникла разом з ним з Литви до Чехів. Нависла небезпечна загроза поєднання руських і чеських розкольників, і щоб її відвернути, треба розправитися перш за все з православ'єм у Литві. Князь Вітовт не в силі цього зробити, але зробить це Вітовт-король.

Нарешті мовлено слово, задля якого Вітовт скликав до Луцька європейських монархів.

Великий князь Литво-Русі сидить у високому дерев'яному кріслі під стіною, завішаною арасом¹¹, на якому мисливець убиває рогатиною розлученого кабана. Трійчасті підсвічники освітлюють з двох боків жовте обличчя старого князя. Біля його ніг лежить, скрутившись клубочком, трєфніс Генне – у рицарському поясі і блазеньському ковпаку.

Перед каміном, повернувшись обличчям до полум'я, стоїть імператор Сигізмунд. Він сказав своє слово і жде.

Посередині залу в м'якому фотелі – король Ягайло. Червонолиций, довгоносий, у киреї з бобровим коміром. У руці булава із сталевих листів. З лисуватої голови спадають на потилицю сиві завитки, тонкі уста стиснуті. З правого боку біля нього стоїть молодий, сорокалітній краківський єпископ – некоронований король Польщі. Погляд його холодний, обличчя важке,

⁹ Das Hühnchen – курчатко (нім.).

¹⁰ Розділяй і владарюй (латин.).

¹¹ Шпалера, гобелен.

щоки обтягують униз жорстокі кути губ. Усі знають, що за Ягайла говоритиме його alter ego¹² – Збігнев Олесницький, який колись урятував королеві життя під Грюнвальдом.

Сигізмунд жде Ягайлового слова. Йому потрібні полки польського короля. Йому потрібно відділити Вітовта від Ягайла литовською короною, щоб вони разом не відібрали в нього Прагу.

Вітовт прагне корони відтоді, як йому напроорокував її трэфніс Генне. Бо ж чи не блюзнірством видається зверхність простакуватого польського короля над витонченим дипломатом і знавцем вшеляких мов та письмен – великим князем Литви? І чи прийме Вітовтові кості литовська земля, якщо після його смерті посяде Вільнюс син Ягайла – за кондицією Горodelьської унії 1413 року?

Ягайло останнім часом нічого сам не вирішує – він здався на розум Олесницького.

Монархи мовчать.

– Король повинен мати голову волоську, серце французьке, руки польські, ноги іспанські, – заторохтів блазень, припадаючи до колін Вітовта, він спонукає володарів до розмови.

Заговорив Вітовт.

– Ми, Ягайле, порадились з нашими вірними панами радою, і постанова наша така: я прийму корону від ревного католика імператора Сигізмунда, аби Литовське велике князівство уміцнити і в спадок нащадкам передати королівство – силою і просторами рівне королівству Польському. Дві корони не ослаблять, а зміцнять нашу унію.

– Дві корони, навіщо дві корони? – пролебедів Ягайло. – Я віддам тобі свою і впущу тебе на Вавель... Навіщо нам друга корона? – король безпорадно повернув голову до Олесницького.

– Панове, – погляд краківського єпископа вп'явся у пожовкле обличчя Вітовта, – чи не зволите послухати притчу, яка сплила мені на думку, коли великий князь Литви згадав про дві корони... Було це в Данії чи у Свеїв. Якийсь лицар закохався у королеву, за що його осліпили розпеченим мечем. Прийшов він до архієпископа просити зцілення. Той сказав: «Побудуй три монастирі і сім костьолів». У великому старанні лицар збудував тридцять монастирів і сімдесят костьолів, проте залишився далі темним. Нещасний лицар почав дорікати архієпископові, що той його обманув. «Ти піддався гордині, – мовив екзарх. – Зруйнуй те, чого я не велів тобі будувати, і прозрієш».

– Ой цуп, штири баби – один зуб! – покотився з реготом по долівці Генне.

Вітовт підвівся, спираючись обома руками на поруччя крісла, і застиг, згорблений, усе ще не вірячи, що його посмів так тяжко образити краківський єпископ.

– Ваша священність, чи не могли б ви мені пояснити... – проговорив тремтячими губами великий князь, позираючи то на Олесницького, то на Ягайла, який, здавалося, дрімав у фотелі.

– Можу, – відказав холонокровоно Олесницький, жоден м'яз не здригнувся на кам'яному обличчі. – Литовський князь піддався гордині і надто не в пору. Ми з'їхалися сюди, щоб об'єднатися перед загрозою Туреччини. Ми з'їхалися сюди, щоб об'єднатися проти схизми, яку розпалив у себе імператор Сигізмунд, давши чехам мученика Гуса – як знамено. Вітовт же плекає розкольницьку мету... Повіжте нам, ваша світлосте, – звернувся єпископ до імператора, – навіщо ви пропонуєте корону великому князеві Литви?

– Я вже сказав, – повернув від каміна голову імператор. – Щоб не дати поєднатися чеським і руським схизматам. Коронований Римом Вітовт матиме змогу власноручно, без краківського посередництва, приборкати православну церкву на Волині, Чернігівщині, Київщині, як це зробив Ягайло в Галичині.

– Ні, – мовив Олесницький, – ви прагнете роз'єднати польсько-литовські сили. Ви ж, великий князю, у своєму засліпленні і марнославстві, самі цього не відаючи, розпалюєте коромолу русинську. Та коромола вже знайшла собі ватажка, він сидить тут, у замку, а ім'я йому –

¹² Друге «я» (латин.).

Свидригайло. Ви примирилися з ним, а він за вашою спиною трактує з українними боярами й князями, які ще марять славою колишнього Галицько-Волинського князівства. Ви хочете з допомогою Свидригайла створити литовське католицьке королівство на зразок польського, а його вірний поплічник Федір Острозький разом з вождем гуситів Прокопом Лисим увірвалися на Шльонськ, зруйнували на Ясній Горі, що біля Ченстохови, монастир Павлінів і осквернили чудотворний образ Марії. Ви ще не знаєте про це?

– Горе, горе! – залентував блазень. – Молода шляхтянка без коханця, старе хутро без вошей, старий жид без багатства, Польща без матки боскої Ченстоховської! Горе, горе!

– Цить! – прикрикнув Вітовт на Генне і звівся на весь зріст. – Ваше преосвященство, я не владний над тими, хто покинув мій край. І не на мені лежить вина за Ченстохову. У Флоренції бунт ремісників придушили флорентійські гранди, у Франції Жакерію розгромили загопи дофіна Карла. Ви ж з королем посилайте своє військо на Шльонськ, адже про це і просить вас імператор. А в Литві я сам знайду силу приборкати коромолу. І Свидригайла – теж, якщо б він посмів виступити проти мене. А треба вам моєї допомоги – шліть послів у Вільнюс. Я закриваю конгрес, на якому мене ображено: своєю притчею ви дали мені зрозуміти, що ні я, ні мій народ не вільні... Ваша світлосте, – повернувся князь до Сигізмунда, – я не міняю рішення і ждатиму корони у своїй столиці.

– Клятвoporушник... – вимовив Ягайло, розплющивши маленькі очіці.

Свидригайло дізнається про це пізніше. А тепер він підвівся з дубового стільчика, одягнувся у кубрак і попрямував до світлиці. Дверник доповів: прибули русинські бояри.

У світлиці дубовий незастелений стіл прогинався під вагою дзбанків з винами, полумисків з м'ясивом і підливами, пахло шафраном і гвоздиною, тертим хроном і цибулею.

Князі й бояри – у передсінні їх роздягнули з шуб і шапок слуги – стояли у легкому поклоні. Свидригайло відсунув з грюкотом стілець, що стояв йому на заваді, швидким кроком підійшов до гостей і теж кивнув головою, якусь мить стояв, приглядаючись до облич своїх сподвижників, ніби оцінюючи здольність кожного.

Слуги в темно-фіолетових каптанах, підперезаних жовтими поясами, збилися гуртом, готові стати за спинами вельмож, як тільки ті сядуть за стіл; Свидригайло махнув до них рукою, щоб вийшли в сіни, а одвірному наказав стати за дверима.

– До столу, панове! – запросив гостей і сам сів на чільному місці.

Туровський князь Олександр Ніс, товстий, тісно обтягнутий атласним жупаном, і вдвічі молодший за нього князь Василь Острозький, прозваний Красним, сіли праворуч, як найближчі приятелі Свидригайла, – обидва вони супроводжували його колись з Крем'янця до Констанци; по другий кінець столу, навпроти господаря, примостився старий боярин Михайло Юрша, державець Луцького замку; ліворуч посідали князь Семен Гольшанський – у кірасі й налікотниках, наче прийшов на поле бою, а не на бенкет, і староста Олеського замку Івашко Преслужич-Рогатинський.

Свидригайло ще раз обвів поглядом гостей і зупинився на пещеному безбородому обличчі князя Гольшанського, з роду Гедиміновичів, наче вагався починати розмову в його присутності.

Гольшанський відчув вагання Свидригайла і, відсунувши убік високий кухоль, наче той заважав йому бачити князя, сказав:

– Стародубський князь Жигмонт Кейстутович, брат Вітовта, з причини хворості не прибув до Луцька, я тільки що звідти. Але він обіцяє тобі підтримку, княже.

– А ти, швагрі Вітовта і стрію королеви Соньки, – Свидригайло свердлив Гольшанського захмеленими очима, – з ким ти будеш?

– Я – з Жигмонтом, – відказав твердо князь Семен.

– А коли Жигмонт піде з Ягайлом? – прискіпувався Свидригайло.

– Не піде Жигмонт з польським королем. Він з Литвою буде.

– В'єш вужівочку, князю... А Литва ж то – під ким сьогодні? – Свидригайло різко повернув голову до Олександра Носа й Василя Острозького. – Що ви скажете, братове?

– Ратники наші готові, – підвівся князь Острозький, поправляючи пояс на гаптованій золотом китайчатій свиті. – На перший поклик готові.

Свидригайло наповнив кухоль червоним вином, кивнув гостям, щоб наливали й собі.

– Що чув нового про коронацію, Юршо? – спитав у старости Луцького замку.

– Таємно радяться. Але знаю, що після нинішньої ради Сигізмунд пошле гінця до Відня з наказом, щоб вирушали послы з короною і клейнодами.

– За ваше здоров'я, панове-радо, – надпив Свидригайло. – Станемо ми при віденському дворі на сторожі корони. А на коронаційному бенкеті вип'ємо за довгі літа литовського короля! – Він закинув голову, перехилиючи кухоль і, витираючи вуса, приховав долонею злобну посмішку. Тоді його погляд упав на Івашка Рогатинського, який пильно дивився на князя і не пив.

– А ти чому постиш, пане Івашку? – вколів очима олеського державця, зі стуком опускаючи кухоль на стіл.

Івашко підвівся.

– Не захотів ти мене нині слухати, коли ми були сам на сам, то запитаю при всіх. Хочу, князю, твердо знати, за що маю випити. Я служив Ягайлові в Рогатині і, називаючись боярином, був рабом львівського старости Одровонжа. Я мав право дати своїй дочці віно лише тоді, якщо вона вийде заміж за католика. Я міг дістати герб і рівність з польським шляхтичем тільки ціною прийняття латинського обряду. Я перейшов служити Вітовтові. Що жде мене і моїх земель у Литовському католицькому королівстві?

Устав і Свидригайло.

– Я обіцяю вам, панове, коли перейму в спадок литовську корону, правити за вашою радою як провідник усього русинського язика.

– Але ж ти сам католик, князю.

– Блажен-бо муж, іже іде на суд нещесливих, там же за правду глас свій подає. Я ж насильно хрещений у латинство ще малим хлопцем, у Кракові, за велінням Ягайла.

– Але ж давав Ягайлові грамоту вірності.

– Та грамота була скріплена фальшивою печаткою.

– А перед нами якою печаттю заручишся?

– Ось мій сигнет! – Свидригайло зняв з великого пальця персня з гербом – золотим вужем між двома дубовими листками – і показав його гостям. Хвилину чекав, лють клекотіла у грудях, врешті він протиснув крізь зуби: – То яке тепер твоє слово, боярине?

– Згода, – відказав Івашко.

Семен Гольшанський повернувся до Свидригайла і мовив єхидно:

– А ти віддай Івашкові всю Русь – від Луцька до Києва, хай править нею від Литви окремо, і рожай шляхетський губить, і підносить рожай хлопський – пся крєв!

– Князю Гольшанський, – підніс голос Івашко. – Русь уже правила від Литви окремо: Київська і Галицько-Волинська Русь. Литва теж правила окремо – там, де жмудь. Тепер нам разом судилося йти, тож не піднось себе надто високо. Боярин єсьм – шляхетського, як і ти, роду, чому кориш мене хлопською кров'ю? За те, що я боярин православний? То знай: якщо я і поведу своє військо, то тільки на ту межу, яка відділяє латинський світ від грецького!

– Твій замок, Івашку, стоїть якраз на тій межі, і тобі не треба нікуди йти, – уже лагідно мовив Свидригайло.

– Гаразд, князю. Замку я не здам, ніхто не в силі взяти олеську твердиню. Та стоятиму я там лише доти, доки стоятиме твій Луцьк, пане Юршо. Саме Олесько державою не може стати. Я ж маю відступ – на Волощину.

Похмурий Юрша приязно глянув на Івашка.

– Постоймо, брате. За віру й землю нашу постоймо.

– І не самі будемо, – додав Василь Острозький. – Гусити у своїй боротьбі називають православну церкву святою.

На Покровській церкві вдарив дзвін на вечірню.

– На цьому й квит, – сказав Свидригайло й гукнув одвірного, що стояв, чуйний, за дверима й умить появився на поклик. – Хай зайде челядь, а сторожі скажи, щоб впустили скоморохів, коли прийдуть.

Скоморохів довго ждати не довелося. Першими увійшли до зали дударі в коротких кошулях і вузьких штанах, вони, четверо, вишикувалися у ряд і, підвівши голови з прикладеними до уст дудами, привітали маршовою музикою іменитих гостей.

Імениті гості їли оленятину, зайчатину, птицю, слуги подавали з-за спин миски з яствами, забирали недоїдене. Дударі відняли від губ дуди і хором проголосили:

– Честь-хвалу дайте: на самий перед Господу Богу, Пресвятій Діві, господареві й усім посполу, що суть у тім дому!

Князі й бояри не зважали на привітання, напихали животи стравами і пили вино. Тоді наперед вийшли трубачі й бубніст, зала сповнилась голосним безладним виском та гримотом, аж свічки гасли в канделябрах – скоморохи домагалися могорича. Хлопчик-танцюрист пішов колом тріпачка і, зупинившись, заголосив, удаючи покривдженого:

– У тому Луцьку все не по-людську: довкола вода – всередині біда-а!

– Та годі, годі, – зареготав Свидригайло. – Дав Бог попа, а чорт скомороха... Гей, слуги, дайте їм їсти-пити!

Скоморохи трапезували навстоячки, а Івашко Рогатинський придивлявся з-за столу до вусатого красеня гусяря, який стояв позаду в отворі дверей, і здалося бояринові, що цей гусяр схожий на когось із давніх знайомих.

Арсен же відразу впізнав рогатинського пана. Він опустил очі, перехопивши погляд Івашка, ніби чувся винним у тому, що нині зустрічався з його дочкою: у голові не вкладалася думка, що та сама красуня, яка кинула нині екзакторові дукат, а потім вийшла з ним, Арсеном, на Стир, уже тоді, коли він у Рогатині вперше виступив перед людьми у скоморошій туніці, – уже тоді, ще зовсім малою, була боярівною. І треба ж було йому сьогодні йти на луцький ярмарок і на бенкет до Свидригайла тільки хіба для того, щоб побачити те, чого іще не бачив у Рогатині: велику пропасть, на одному краї якої стоїть він, недовчений спудей і скоморох, а на другому – боярин Івашко, власник маєтків, війська і своєї рідної дочки.

Арсен тримав у руках миску із стравою, і вперше стало йому соромно, бо згадалося напимнення Осташка про ковпак з дзвіночками: грати тут і їсти стоячи – не те, що веселити людей на ярмарку і збирати в шапку гроші. Там він – скусник, а тут – жебрак. Арсен подав слугам миску, Івашко усміхнувся до нього, бо вже впізнав, гусяря у цю мить згадав пісню, яку співав у дворі рогатинського пана, ту пісню тоді чула мала Оріся; він підійшов до столу, наладив гуслі й заспівав ще раз для неї – дорослої дівчини:

Ой, із-за гори, з-за кам'яної
Відтіль виступало велике військо.
Пан Іван іде, коника веде,
Хвалиться конем перед королем;
Нема в короля такого коня,
Як у нашого пана Івана...

Пісня звучала журно, тож здивувався Івашко, чому печалуються гуслі, мов жебрацька ліра. Він згадав ім'я гусяра, підбадьорив: «Веселіше, Арсене», Арсен, дивлячись убік, тихо водив пальцями по струнах.

Хвалиться стрілов перед дружинов:
Нема в короля такого коня,
Як у нашого пана Івана, —

співав Арсен, а в голові замутичилася Лазарева жебранка, почута нині на ринку: «Ой брате мій, брате, сильний багачу, создай мені хліба і солі», а їй заворували слова волокитного отамана: «Я ж рівня тобі...»; Арсен стрепенувся, пальці забігали скоріше по струнах, щоб заглушити глуз:

Хвалиться луком перед гайдуком:
Нема в гайдука такого лука...

Розпогодилося Івашкове обличчя, бо сподобалась йому бравура, що зазвучала в пісні, складеній мовби для нього, та знову затужила мелодія, і подумав боярин, що цей гусяр добре грав би на весіллі, бо там і туга, й веселість потрібні.

І туга, і веселість... Чого більше буде в його дочки на весіллі? Жура заволокла бояринові очі: тисячі людей, сотні ланів землі йому належать, а по правді — нічого в нього немає, крім Орісі, і ту мусить віддати, не питаючи її волі; мусить віддати за сина можновладного судді Давидовича, щоб з'єднати собі його в союзники, бо тяжка війна гряде, а Давидович за гріш готов і чортові душу продати... Ні, не туги, її досить буде потім, веселощів треба на Орісиному весіллі; Івашко вийшов із-за столу, підступив до Арсена й мовив:

— Ти грав уже в мене, Арсене, я пам'ятаю. То запрошую тебе з братією до Олеська на Стрітіння: гратимеш моїй дочці на весіллі. — Він вийняв дукат і подав гусяреві. — Ось тобі завдаток.

Арсен перемінився на обличчі й відступив. Ще дужче здивувався Івашко: диви, який гордий, — дуката не приймає. Він сягнув у полу жупана і вийняв гривню.

— Спасибі, пане ласкавий! — підбіг хлопчик-танцюрист, що служив у скоморохів і за міхоношу, схопив гривню і за дукатом простягнув руку, та вже дукат упав у широку кишеню боярина. — Спасибі, пане славний! І не турбуйся, приїдемо на самісіньке Стрітіння, а то ще й скоріше, бо ж ми де пиво п'ємо...

— Замовкни, кутерного! — прикрикнув Арсен на хлопця і сам злякався свого крику. Що скаже товариство, коли він відмовиться від такого заробітку? Треба погодитися, треба раніш, до Стрітіння, в Олесько прийти... — Боярине, — він наставив перед Івашка гуслі, — чому сховав дукат? Ми приїдемо до вашої милості й до дочки вашої милості, кинь дукат, щоб струни відігналися!

Івашко пильно глянув на Арсена, поволі сягнув у кишеню жупана і пожбурих дукат на гуслі. Загомоніли струни, і наче сама, бо й не водив гусяр пальцями, і губи його ніби й не розтулялися, — проталанила пісня, якої скоморохи ніколи не співали:

Кому повім печаль мою,
Кого призову к риданію...

— Хто там скиглить? — крикнули разом Свидригайло й Гольшанський. — Дайте їм вина або проженіть до ста бісів!

Їх викрик заглушили дударі, і гусяр заскородив дрібної, хвацько підморгнув до вельмож:

Я на бабі ніц не страчу,
Продам бабу – куплю клячу.
Кляча здохне, я облуплю,
А за шкуру панну куплю!

– Отак, отак! Грайте, музики, пийте, панове! – вигукував сп'янілий Свидригайло. – До ранку веселіться. Блазня, блазня покличте! Де мій Генне?

– А навіщо мене кликати, коли я тут! – викотився з-під стола Вітовтів трэфніс, перевертаючись через голову. Він вискочив на стільчик і, трусячи дзвіночками на ковпаку проголосив:

– Я тут найбільший пан! Чому, чому? – тицяв пальцем на вельмож. – А тому, що король має одного блазня, а я вас усіх, мосціпани! Ви хочете сказати, що я ледащо? Тоді – хто ви, коли я так само їм, п'ю і домагаюся плати?

Свидригайло схопився, крикнув:

– Ти що, не був там, Генне?

– Бу-у-в, бу-у-в! – заскиглив трэфніс. – Яке нещастя: весілля без музик, старе збіжжя без мишей, Литва – без короля! Грай, гусяре, сумної, плач разом з нами! – Генне кинувся до Арсена, вхопився за його шию і повис на руках.

Гусяр з огидою вивільнив себе од блазня.

– Одвірний! – гукнув Свидригайло. – Виганяй усіх непотребних!

У ту мить відчинилися двері, на порозі став споряджений лучник.

– Князю Свидригайле, – доповів він. – Великий князь Вітовт велить тобі збиратися у дорогу.

*Блазень викотився з-під стола і вскочив на стільчик, трусячи дзвіночками на ко-
паку.*

Розділ третій

Осташко Каліграф

Першими покинули Луцьк жебраки і скоморохи. Не до веселощів панам, коли вони збираються у дорогу, і не діждешся тоді від них подавань. Вдома – у палацах і замках – музика до солодких гріхів спонукає, а ялмужна душу від них очищає; у гостях бенкет не обходиться без музик, щедрість же засвідчує про багатство вельможі. У дорозі треба жити стримано, бо найдрібніший гріш може стати в пригоді.

За валом Арсен з братією набрали на жебрацьку юрбу. Відсахнулися убік музики, бо з брами валив натовп – купці, міщани, шляхта, – тож могли б помислити ті, які вчора раділи скоморохам, а погорджували прошаками, що між ними, бродячими людьми, і різниці немає. Арсен ждав, поки ватага старців поплентається до моста на Стирі, але отаман жебраків, одинокий і без правої руки, знову підійшов до гусяра і мовив:

– Чого гордуєш, отроче? Хіба ти не жебрак у сильних світу цього? Чи не ти взяв учора дуката з рук князя, а потім співав пісень, яких вимагав князь, а не тих, що їх душа твоя жадала? Ви чесна братія, а ми черви. Ви граєте, бо в кожного по дві руки, танцюєте, бо на двох ногах стоїте, та ти вчора за Івашковою красунею он як приглянувся, бо маєш двоє очей. А відітни вам ноги, руки, вибери очі, то й підете по людях із жебрацькою торбою. Бо з таких самих гараздів, як і в нас, ходите по світу. Ти не коли мене зневажливим поглядом і не напускай на нас з прив'язі ведмедя, а послухай... Глянь, – отаман показав на двох сліпців з червоними ямами замість очей, – такими їх випустили хрестоносці з полону, це польські земляни з-під Познаня, за короля воювали. А цей, – отаман ткнув пальцем на старезного діда, – коломенський, за князя Дмитрія віддав обидві руки на Куликовому полі. Я ж скалічив під Грюнвальдом, ми з Івашком разом у битву йшли, тільки один за Грюнвальд дістав Рогатин, а другий – Лазареву суму. Вас урятував Бог від каліцтва, але не від жебрацтва. І жебри ваші не думні...

– Згинь звідси, старче... – з проською у голосі сказав Арсен. – Чого ти хочеш від мене?

– Щоб не гордував нами, – сиротами, старими ратниками, зубожілими хліборобами – і не тягнувся до тих, хто нас такими зробив. Добрий, певно, еси, а злим можеш стати. Шкода мені тебе... Ти побачив учора нищих обманців, злочинців, пияків, які повзли до ніг Свидригайла, і назвав нас усіх шурами підвальними. А хіба серед вас немає таких, які повзають біля стіп вельмож, тільки не на снігу, а по начищених підлогах?

– Ми з блазнями не водимося, діду...

– І ми із злодіями не ходимо в одній ватазі. Глянь, немає їх – дурисвітів з мальованими язвами, подалися туди, куди йтимуть панські кортежі, меркаторії¹³ облягатимуть. Але вони – із нас, так само, як блазні – з вашої кумпанії. За лакомство так легко стати... Та хіба ти вчора не потішав бояр і князів разом з Генне?

Старець хрипко засміявся, вишкіривши пеньки зубів.

– Ходи разом з нами, – сказав, – на наші чесні заробітки...

Арсенові очі зайріли, він у нестямі підвів руку, щоб ударити старого, але затримав кулака: біла старцева борода кучерявилася аж до пояса, і був він схожий на біблійного святого.

– Хай Бог тобі простить за те, що на каліку замахнувся, – прошепотів жебрацький отаман, – я зла не запам'ятаю. Коли біда тебе постигне, шматком прошеного хліба поділюся...

Кивнувши ватазі високим ціпком, він пішов попереду, правий рукав сірячини метлявся на ходу; за ним побрели сліпці, підвівши голови до неба, подибав високий, мов обчімхана від гілок тичка, безрукий дідуган, більше десятка калік побрели дорогою до мосту.

¹³ Гостині двори.

Мовчала скомороша братія, довго дивився Арсен услід жебракам, у душі відтавала лютъ, переливаючись у терпкий смуток.

Із задуми вивів його веселий передзвін: з брами стрімко виїхали залубні, запружені парюю гнідих коней. Спиною до візника сиділи боярин у бобровій шубі та дівчина у білому кожусі й гарячій шалевій хустині.

Орися побачила Арсена і, простягнувши руку, скрикнула:

– Гусяр! Гусярі, тату... – стишилася знічена.

Та Івашко Рогатинський, заглиблений у свої думи, не чув доччиного вигуку.

Осташко вертався Бродівською дорогою до Олеська. Першу ніч заночував у корчмовому заїзді біля Жидичина, а вранці пішов далі. Почував себе до краю втомленим і скрушно думав, що закінчились, напевно, для нього світові мандрівки, хоч віком він і не старий.

А перша випала йому навесні 1412 року. Тоді-но польський король Ягайло у своєму католицькому запалі перед гнезненським примасом і краківським єпископом перевершив сподівання своїх душпастирів. Він наказав викинути з перемишльської православної кафедральної церкви руські гроби, посвятив її в католицьку і, прибувши до Львова, призначив католицьким архієпископом Яна Одровонжа.

Вчинивши таке богоугодне діло, король вирушив у Городок на лови, а львівський і руський староста Пйотр Одровонж, брат архієпископа, виселив за межі міста цехових майстрів – тих, які не захотіли хрестити своїх дітей у костьолі.

Серед них опинився і дзигармістр Онисим, батько Осташка. Притулився він з багатолюдною сім'єю у напіврозваленій халупі на Підзамчі. Батько й сини ходили на заробітки то до млина на Збоївських, то до осадників у Замарстинів і Голоско, мама із старшими доньками мила посуд у корчмі «Брага» біля Татарської брами, менші дівчата простягали руки на папертях костьолу Марії Сніжної та Онуфріївської церкви. Врешті найстарший Осташко, хлопець хирлявий, та до наук спосібний, покинув злидений отчий поріг і подався в європейські землі шукати щастя. Було тоді йому за двадцять.

Пішки дійшов до Кракова, звідти – то як купчин, то як ремісник – до Вроцлава і Магдебурга, набирився знань у цехових та гільдійських школах. Нарешті прибався до Праги. Дізнавшись, що тут існує alma mater, в якій вчать юнаки з усієї Європи, з боязню постукав у двері Кардового університету. Ректором був тоді Ян Гус.

Осташко слухав лекції в Ієроніма Празького, проповіді Гуса у Віфліємській каплиці. Отримав звання магістра вільних мистецтв у той рік, коли в Констанці палало вогнище. Потім разом з празькими гуситами сидів ув'язнений у міській ратуші. 1420 року серед тисячі пражан зустрічав переможця над хрестоносцями – сліпого Яна Жижку, який одне око втратив під Грюнвальдом, а друге в битві з німецькими лицарями на Вітковій горі. Тоді пішов Осташко за скорописця до загону Зигмунта Корибута, посланого на допомогу гуситам великим князем Литви Вітовтом. Звідки міг знати Осташко, що Корибут помагатиме празьким патріціям? Тож коли таборити вигнали Зигмунта з Чехії, викривши його змову з папою Мартином V, мусив повернутися до Львова й Осташко.

Нікого з рідних не застав на Підзамчі – роком раніше мор спустошив Львів, а з халупи й сліду не залишилося. Тож пішов Волинським шляхом навмання і на другу ніч зупинився в Олеську.

...Дорога обезлюднилась ще вчора. Куди йому, Осташкове за кінними та й пішими теж. Кволість в'ялила його все більше й більше, він вряди-годи приставав і вдивлявся у сиву імлу, чи не видніє де село, щоб попроситися до хати, бо вже несила йти. Та над білим рівним полем лише кружляло гайвороння і вітер свистів у гіллі тополь і в сухому стеблинні, що стирчало над шкірою снігу.

– Чорне гайвороння на Русь, – простогнав. – Де наш Жижка?

І, наче у відповідь, зателенькали позаду дзвіночки. Він оглянувся і зупинився. З синього туману вихопилися запряжені парюю гнідих коней залубні. Вони шугнули повз Осташка, та, видно, помітив його чоловік, що сидів у санях, закутаний бараницею. Він гукнув до візника:

– Стій, Гарасиме! Поглянь, чи то не Осташко плететься он, мов сновида.

– Таж він, – відказав візник, зупиняючи коней. – Я його зразу впізнав, але ж не підбирати вашій милості по дорозі всіляку голоту.

– Голота голотою, а грамотій у нас один, – мовив Івашко і помахав Осташкові рукою.

Осташка в Олеську знали всі. Він появився кілька років тому, а звідки – городяни не відали та й не цікавилися: багато ж люду – торгового, ратного, жебручого – мандрувало битим шляхом, що проліг з Угрів на Волинь. Осташка добре знали, хоч жив він далеко за кресом города, на узбіччі Білої гори, і називали його Каліграфом, бо умів він писати по-руськи, по-польськи й латиною: його послугами користувалися путні бояри, ленна шляхта, купці, цехмістри і навіть староста Олеського замку Івашко Рогатинський давав йому на перепис грамоти.

– Сідай, Осташку, – боярин зробив місце біля себе. – І який тебе люципер носить у таку стужу? Ще заkostenієш десь по дорозі... Невже ти думаєш, що без тебе не відбувся б конгрес на Волині?

– Хай Бог віддячить вам, боярине, – всівся Осташко скраєчку біля старости, і коні рушили. – Я вже справді з ніг падав... Кепкуєте собі з мене, пане Івашку, бо маєте думку, що тільки ратні люди вирішують долю поспільства...

– А ти думаєш, що літописці – теж? То має щастя наша поспільність, що я затримався учора в маєтку Давидовича біля Шепеля. У свата мого будучого... судді нашого... – Івашко сказав це з притиском, наче не бажав зайвих розпитувань, помовчав, потім додав тим же жартиливим тоном: – Бо якби не наздогнав тебе, то ти б і закоцюб...

Осташко глянув на Орису, закутану бараницею, вона прокинулася і дивилася на батька синіми холодними очима. Здивовано зиркнув на боярина.

– Дочку свою за сина Давидовича віддаєте? – перепитав.

В Івашка невдоволено поморщилось чоло, Каліграф знітився і чемно вклонився Орисі:

– Щастя тобі, дівчино...

Вона промовчала, тільки перевела холодний погляд на нього, і згадався Осташкові скоморох Арсен і його слова: «А ми де пиво п'ємо...»

«Невістка Давидовича. Аякже... Вона дочка боярина. А ти, Арсене, і далі питимеш у багачів пиво, не знаючи того, що воно відібране від тебе і подане тобі як милостиня. Ти і в Давидовича питимеш, коли покличе, і не пектиме тобі ялмужна, хоч, може, десь і сплесне на твоїх гусях плач. Плач дитини, яка не знає, що її болить. Болить-бо тільки усвідомлений біль. І будеш дивитися на цю Орису чи на іншу – не гідний її любові скоморох, який грає на бенкетах у вельмож. А бачив же я, бачив шпільманів¹⁴ з псалтеріонами в руках, які йшли попереду Жижки на Кутну гору, де було розгромлено військо Сигізмунда! Де наш Жижка?»

Осташко позирав на боярина: чорні вуса і борода окреслили міцні м'ясисті губи, з-під кущистих брів дивилися у простір темні очі – видно, дочка у мами голубизну взяла, – про щось думав Івашко: упертість і сила зібралися у погляді й на стужавілому обличчі. І згадався Осташкові Свидригайло, якого бачив учора, – була подібність в обличчях цих двох мужів. Свидригайло – наш Жижка? О, ні... Він – ображений Ягайлом і Вітовтом литовський князь. Тому лютий. Болить йому булава, до якої ще не дотягнувся, а не українна Русь. Де той, який сперся б на лютя Свидригайла, але усвідомився русинським боєм? Може, ти, Івашку Рогатинський? Але ж ти родичаєшся і береш собі в перші дорадники Давидовича – здиру, який неправими судами нагарбав маєтків по всій Червоній Русі.

– Про що думаєте, боярине? – спитав Осташко.

¹⁴ Вуличні співаки.

– Рать буде, – відказав тихо староста. – Буде остання рать.
– Ви ж до весілля готуєтесь, пане Івашку, а не до раті.
– В'їдливий ти, Каліграфі. А мені потрібна підтримка Давидовича. Ти цього не розумієш...

– А люд піде за нього воювати?
– Люд, люд... Отара йде за вожаком... А ти, ти що робитимеш, коли почнеться? Писатимеш і далі свій літопис?

– Писатиму.

– Навіщо? Кому який хосен з того писання?

Осташко довго мовчав, а потім заговорив:

– Ішов убогий пілігрим на прощу крізь гірські нетрі, посковзнувся і впав у яскиню, звідки виходу не було. Наступила зима, замерзали на льоту птахи, мороз добирався до серця пілігрима, холодний сон склеплював його повіки. І тоді, коли вже й рушитись не міг, він побачив соболя, який проскочив неподалік нього у вузьку ущелину і зник. «Є вихід! – вигукнув пілігрим. – За три кроки від мене!» І замерз на лютomu морозі, і слова його замерзли теж.

Надійшов тою дорогою другий пілігрим, і настигла його така сама доля. Близилось до весни, та не було жодної надії вийти звідси. Зм'як сніг, пожуркотіли струмки, і розмерзлися слова загиблого. Почув їх другий пілігрим, знайшов за три кроки від тліну ущелину, вийшов на волю і заспівав пісню во славу своєму попередникові, який залишив йому дороговказ, хоч сам ним і не скористався...

– Мудра притча, – сказав Івашко. – Тільки віщуєш ти нею нам не перемогу, а смерть.

– Мертві сраму не імуть... Та прокладеною дорогою, хоча б початком її, підуть інші.

До Олеська добралися надвечір. Візник зупинив коней перед валами на передмісті за Брамою. Осташко подякував старості і подався протоптаною у снігу стежкою на Циків, за яким бовваніла Біла гора. Зупинився біля воріт Галайди. Зайти б до приятеля – якби не Галайда, хто знає, де жив би тепер Осташко. Але тихо було на подвір'ї, – нема, певне, господаря дома, Галайду чути на все передмістя, коли він за роботою.

...Тоді, коли Осташко вперше опинився в Олеську, він перейшов уздовж незнайомим містом від Пушкарні до Брами і, не наважуючись пускатися в дорогу під ніч, попросився на нічліг до кушніра – той саме розвішував готові кожухи на подвір'ї.

«Заходи, заходи, заночуєш у Галайди!» – загалайкав кушнір з видубленим, немов юхт, обличчям. Він запросив подорожнього до хати й без кінця теревенив: за якусь годину Осташко вже знав усе про Олесько. Передусім дізнався, що ота велика калабаня посередині міста названа Галайдовим морем на його честь. Це колись, збувши добре кожухи на ринку, так написався, що, йдучи додому, забрів у калюжу і верещав як на пуп: «Рятуйте, хто в Бога вірує, у морі тону!»

«Що за твердиня он там, на горі? Понад сто років їй... Кажуть, ще за Юрія Тройденевича, князя галицького, збудували сей замок, а коли його отруїли в Луцьку, захопив фортецю Любарт. Ну, а потім з рук до рук. Були там ляхи й угри – хто не був. Слава Богу, Вітовт посадив у замок руську залого, то й нам легше...»

«Про магдебурію питаєш? Ні, ще не запроваджена, проте й тут дає себе знати шляхетська хартія, яка прирівнює ляха до пана, а русина до хлопа... Але хто ти такий і що робити вмієш?»

«Зі світу я, добрий чоловіче, – відказав ухильно Осташко. – А вмію писати».

«Е-е, та це маєтність! – вигукнув кушнір. – За таким умінням і волосним суддею станеш. Залишайся тут, мандрівниче, коли ніде роду не маєш. Не пропадеш. У місті, правда, людно, але на Вороняках, сам бачив, опустіла одна хатина. Я поведу тебе завтра».

...Не чути Галайди – п'є десь загарливець. Осташко ще постояв трохи і подався у бік гір.

На схилі Білої гори, що на Вороняках – горбатому подільському хребті, який розігнав текучі води на північ і на південь, – притулилася хатина Осташка.

Крізь мале віконце видно увесь Олеськ. Перед залучиною валу, що проступив темною дугою над сніговою завією, втопилися у зацвілих інеєм садах Тереміж, Циків і Волуйки; за валом, що наїжився частоколом і низькими баштами, мріє гостроверха ратушева вежа, до ратуші підсунувся прямокутний майдан. То ринок, двічі на тиждень галасливий; поблизу ринку, в самій середині міста, блищить льодяним дзеркалом кругле озеро – Галайдове море. В різних кінцях города із гущі домів та склепів вистрелили бані трьох дерев'яних, критих гонтом церков, а далі, аж за північним валом, ледве видніють заолеські села – Юшковичі, Ожидів, Кути, що припишкли на молочній рівнині.

На схід від міста, на віддалі гарматного пострілу, звелася з рівнини до неба Лиса гора, увінчана овальним замковим муром і високою гранчастою баштою. До замку крізь непрохідні влітку болота, що киснуть над гнилою Ліберцією й кожущаться рідким вільховим лісом та чагарями, ведуть дві обсажені липами дороги: зі сходу – до Бродівської брами, із заходу – до Львівської. Перед нижнім валом дороги обриваються звідними мостами, що зяють, немов відкриті пащі турів.

Тяжко добратися непрошеному до Олеського замку, в якому міцну залогу тримає Івашко Рогатинський.

Осташко сидів біля віконця, дивився, як обкутується замкове громаддя синюватим смерком. Звечоріло вже, погасли світелка, сивою пеленою закрилося місто, тільки замкова башта чорно бовваніє і чути, як перегукуються вартові.

Меркнуть у темені обриси Одеського замку, фортеці, що стоїть посередині ланцюга, який закайданив Галицьку Русь від Кам'янця по Холм. А в ньому господарем Івашко Рогатинський – ратоборець з сильною рукою.

Осташко відійшов од вікна. Хукаючи з холоду в руки, присів до столу, на якому стояв каламар з тростиною і лежав папір. Засвітив свічку.

«А що я повинен робити, коли моя зброя – не меч, а трость?»

«Давид, сідаючи, клав персти на живії струни, ми ж беремо трость скорописну, чорнило і папір і кладемо письмена...» – згадався Осташкові біблійний вірш.

«А на більше я не здатний... Що вдіяти можу?»

Та я знаю: кожен стільки винен своїй отчизні, скільки він може дати їй при його здольності й умі. Слабі в мене ноги, не втримають у стременах на дикому огирі; м'яке в мене серце – мліє воно, коли побачу живу черлену кров; нікчемне моє тіло – загрузло б у землю під тягарем сталевих панцирів; рука моя зігнеться мов лоза, коли б я спробував підняти булатний меч. Але дав мені Бог зіркі очі й бистру пам'ять, я постиг таємниці письма, і легка трость у пальцях дивно послухна моїй волі – гаптує вона те, що відчула моя душа і осмислив мій розум. Уся сила моя у трості скорописній. Тож коли я – не здатний ні до борті, ні до раті, ані до сохи – затрую для лакомства мережу думок своїх олжою, хай усохнуть три персти на десниці, які тримають трость, і хай забуду я таїну письма...»

Чути, як перегукується варта на сторожових вежах нижнього замкового валу, дзвенять металом зброярі в зброярні, не сплять – готується до раті руська залога.

«Напевно, я нікчемою здаюся тим, що тримають напоготові списи, бердиші, алебарди й гаківниці. Та ніхто не знає того, що легка трость стає тяжчою від залізного келепа, коли виписуєш на папері слово, яке повинно увічнити діла нині живучих, яке повинно жити ще й тоді, коли на місці калюж крові зарясніють кетягами кущі калини, а поламані вістря списів переміняться у червоний пісок.

Зброярі нагострюють мечі і сушать порох у баштах, я ж розстеляю думки свої, з яких хочу викувати правдиве слово».

Розділ четвертий

Трістан та Ізоolda

Широким світом ходив Трістан, шукаючи Ізоolda Злотокосої.
Триста років сповіщали про нього і про неї французькі трубадури:
«Сеньйори, сеньйори! Чи не бажаєте ви послухати прегарну повість про любов і смерть?»
І голосили німецькі мінезингери:
«Слухайте, як у великій радості й печалі кохалися вони і як померли».
І плакали чеські шпільмани:
«Багато зазнали вони переслідувань і вигнань, але вбити кохання ніхто не міг».
«І померли вони разом од нестерпної муки – тіло з тілом, уста з устами», – заспівали й русинські скоморохи.
Широким світом ходив Трістан і прибував на Галицьку землю.

Зима зустрілася з весною задовго до Стрітіння. Вранці несподівано подув з Гологорів на Вороняки теплий вітер, наче прорвався враз з їх гарячої утроби. Півдня шугали білі стріли з Підлиського хребта на Гавареччину, яка багато днів проспала, засипана снігом, у глибокій вижолобині; до вечора сніг зм'як, мов глина у пальцях гончара, а вночі задзвеніли струмки. Вони наздоганяли один одного, збігаючи з горбів, зливалися і квапилися з обох схилів гір – котрі до Стрипи й Серету, котрі до Стиру й Бугу – розмивали кригу на ріках, й другого дня рушили до морів весняні води.

Ще позіхали гончарі в простуджених хатах, ципеніла замерзла глина в купинах на подвір'ях, з горбатих холодних печей ще не встигла стекти торішня сажа, а вже протоптували до обійсть перші стежки десятники Давидовича, який розкидав свої маетки по Одеській землі, мов струпи по тілі; гримали у двері, вимагаючи чиншу.

Суддя готувався до весілля.

Гончар Микита – він восени взяв собі із Шпиколосів, що біля Золочева, молоду вдовицю, родовиту гончарку, в якій пальці звивалися, наче в'юни, коли крутила на крузі масну глину, – Микита чекав весни, немов спасіння, і зрадив їй, такій ранній, бо, як то кажуть, з'їв русин головку маку і два тижні постить... Негучне весілля справив, але й не поминув жодного гончара з Гавареччини, то якраз вистачило йому всього літнього заробітку на брагу, а за жінчине прокапарили зиму.

Потекли перші потоки, а він уже визирав доброго сонця, щоб земля висохла і можна було б йому з жінкою витрутити через прикрий Підлиський хребет візок з горшками на ринок до Олеська, бо на шкапину ще не розжився.

Обоє з Марією знімали з настилу під стелею начорно випалені дзбани, горшки, миски, обтирали з них пил і в думці підраховували, скільки кіп вторгують на першому ярмарку. На подвір'ї почулися важкі кроки, повз маленьке віконце, затягнене вичиненим телячим кендюхом, майнула тінь, двері з грюкотом відчинилися, на порозі став тивун судді Давидовича – Мартин Скрибка. Микита добре знав його. Колись він дячував у Підлиссі, а як попа прогнали за те, що п'яним виходив на амвон, Мартин, поблукавши трохи з довгою рукою, продав себе в неволю Давидовичу. Той шмагав його щодня нагайкою, бо не ладилася робота в лінивого, а потім суддя, побачивши, що пуття з нього не буде, поставив його наглядачем над чорною челяддю. На цій службі Давидович навчив Мартина справно орудувати шкіряною, в гудзах, нагайкою – коли не бив Мартин, били його, а потім поставив тивуном на Гавареччині.

Микита стояв посеред хати, наче кола проковтнув: чого це Скрибка завітав такої ранньої річної пори, адже у кметів і ремісників усе повимітано в домах – і хліб, і гроші, та й на панщину ще не час гнати – сніг лежить на полях, а чинш платиться після жнив...

Марія, прочуваючи лихо, схилилася у пояс, ждала. Тивун гарикнув:

– Річний чинш плати, Микито!

– Змилуйтесь, Мартине, – аж тепер зігнувся гончар, чорні кучері впали на чоло. – Цілу зиму на ярмарки не ходив, у хаті й півгроша немає.

– Гривню, Микито! – крикнув тивун.

– Гривню?! Стільки ми ніколи не платили... Таж за гривню треба два місяці, не розгинаючись, у полі робити, кабана вигодувати... Що за біда лучилася у пана судді, що він...

– Не біда, а весілля! Пан староста Івашко дочку за суддівського сина віддає.

– Ов-ва! – сплеснув руками Микита, і зла посмішка пробігла по його смаглявому лиці.

– То мусить відкласти свайбу до осінніх м'ясниць, коли так бідно в нього діється. Гончарі теперки не годні скластися навіть на бочку пива для пана судді.

– Пашеку розкриваєш! – Скрибка вихопив з-за халяви нагайку і потряс нею перед носом Микити.

– Гей, чоловіче добрий, – схопив гончар тивуна за руку, аж хряснуло в зап'ясті, – я тобі не закуп і не каланник... Я тобі не татарин-невільник, – добродушне обличчя гончаря наливалось люттю, – щоб ти замахувався на мене, мов на раба... Чинш панові судді справно заплачу, хай тільки-но стежки підсохнуть, щоб вибрався на торги.

Лице гончаря знову подобріло, він відпустив тивунову руку, той відступився і, розсерджений за зневагу, розмахнувся нагайкою. Марія прискочила до Скрибки, і нагайка стьобнула її по обличчі, залишивши скісний пруг від вуха до уст.

Зойкнула жінка, оскаженів гончар, схопив, що перше потрапило під руку – двоухий дзбан, – і розкришив його на голові тивуна. Той упав на коліна, потім на лікті, і, обм'яклий, простягнувся на підметеній долівці.

Марія залементувала. Микита нагнувся – тивун не дихав.

– Я убив його, – сказав спокійно і почав для чогось складати черепки з розбитого дзбана. Потім глянув на жінку і повторив уже зі страхом у голосі: – Я убив його...

Микита поскладав черепки на лавицю, узяв тивуна за ноги й виволік на подвір'я, потім вернувся до хати, витер об холоші долоні й мовив до жінки:

– Ти чекай мене... Роби горшки, продавай, а я... Я піду до старости Івашка, поки Давидович не посадив мене в казнь. Розповім йому все. Кажуть, він справедливий чоловік, та й суддя йому підлягає.

Двір Івашка Преслужича-Рогатинського стояв окремішньо від міста неподалік замку, за нижнім валом. Високий частокіл, що обгородив дворові будівлі, сходився з обох боків до залізної брами – парадного входу. Біля брами стояв озброєний стражник.

Гончар Микита крадькома, ніби вже всі в місті могли знати, що трапилося, пробрався до брами й легко прочинив її. Стражник загородив йому дорогу алебардою.

– Я до його милості боярина, – промовив Микита тремтячим голосом: до нього дедалі чіткіше приходило усвідомлення кари, яка його чекає за вбивство тивуна, але іншого порятунку, як признатися у всьому старості, не міг придумати. Про втечу й не помислив, бо куди втече, коли іншого світу поза Олеськом і Гавареччиною не знає; чекати дома, поки прийдуть за ним, було ще страшніше. Він повторив: – Я до пана старости Івашка Рогатинського.

Стражник пропустив: державець олеського ключа, коли бував удома, приймав усіх – від багатих земель до найбіднішого волочечника. Зате в замку не допускав до себе нікого з посполитих.

Микита зайшов до вітальні, обвішаної зброєю та вистеленої кабанячими шкурами, і довго чекав. Врешті із хоромів крізь бокові двері увійшов бородатий чоловік у повісм'яній вишитій сорочці. Гончар упізнав у ньому старосту і впав на коліна.

– Встань, – мовив Івашко. – Я не король. Кажи, чого просити хочеш. Чи мо', накоїв що?

– Я тивуна... тивуна гаварецького, що від судді Давидовича... Мартина, которого Скрибою прозивають, нині... убив, – простогнав гончар.

– Убив?! – Івашко аж присів на лавицю, з подивом придивляючись до мирного широкого обличчя ремісника, який, здавалось би, і мухи не здатен роздавити. – Як – убив?

– Горшком, ваша милосте...

Івашко прикусив спідню губу, що затремтіла від сміху, і допитував далі:

– За віщо ти його убив?

– Я не хотів... Він чиншу жадав, на переднівку – чиншу цілу гривню, бо суддя весілля синові справляти має, а в мене й півгроша не знайдеться – на своє весілля восени геть усе витратив... Він ударив мою жінку нагайкою по лиці, а мені Бог тяму відібрав...

Івашкове обличчя спалахнуло червінню. Злість на скнарість Давидовича змішалась з гнівом на непокірних підданих, до того ще й лихе передчуття стривожило душу: смерть напередодні весілля, яке має відбутися післязавтра, нічого доброго не віщує. Він сказав жорстоко:

– Убієн будеш за вбивство.

Плечі в гончара опустилися, впала голова на груди.

– Вивести його! – гукнув Івашко до одвірного.

Втім, у дворі почулися чоловічий і жіночий голоси, якесь дивне хихотіння. Івашко вийшов на поріг. Біля брами стояла молода жінка в хустині, зсунутій на потилицю, й сардачку, вона тримала за руку тивуна Скрибуку. Одне око в нього запливло синьою пухлиною, а він блаженно сміявся і повторював одне й те ж:

– Я інклюзник! Я інклюзник...

Жінка покинула тивуна й підбігла до боярина.

– Не карайте, не карайте мого Микиту, чей же не вбив він нікого, – залебеділа. – Тивун живий, дай йому Боже здоров'я. Живий, тільки сміється...

– Я інклюзник, – переконував тивун стражника. – Дам тобі один грош, а мені вернеться десять... Я навчу пана суддю, як робити з гроша інклюз, і він назбирає синові на весілля купу срібла. Я чорта поцілував, а на Суса плюнув, я навчу суддю, як на Суса плювати...

– Відведіть його в казнь, хай там посидить, поки отямиться, – звелів Івашко. – А цього, – показав на Микиту, – до замку, в татарню!

Орися чула все.

Вона сиділа у дівичнику й вишивала нелюбові весільну сорочку. Знала давно, що не має волі, хоч батько її безтямно любить. Сказав колись: «Королі з королями, бояри з боярами, смерди із смердами. Анну Ярославну видали за французького короля, Ядвігу за Ягайла – чи їх хтось питав про любов? Ти ж вийдеш за Адама Давидовича, бо мені з його батьком Олесько тримати». Знала, що нема її волі, і звикала до рум'янощого Адама, який приходив до неї двічі на тиждень і водно теревенив про те, скільки в теревельському маєтку, який буде належати йому, ланів, скільки челяді чорної – парубків, і челяді білої – жінок, скільки служб тяглих людей, а скільки бортників, риболовів і сторожів, сокольників, бобровиків, конюхів, лісничих, бондарів, ковалів і теслів.

Слухала і знала, що все це буде належати їй, і поволі зживалася з цією думкою. Лякали її тільки блідо-сірі, прозорі, аж безбарвні очі жениха, в яких сиділи причаєні цяточки зіниць; ті зіниці дивилися на неї колюче, немов цвяшки, і ніколи не теплів, не каламутився і не хмурнів колір довкола них, бо ж його й не було. До всього звикла, а до Адамових очей звикнути не могла. Проте покірно готувала себе до заміжжя.

Аж той гусяр – з карим, густим, немов смола, поглядом відкрив їй зовсім інший світ, попри який сама ходила досі, минаючи його стороною, навіть не гостюючи в ньому. Світ сотень, тисяч людей, котрі мають свої біди, втіхи, радості, смуток, а тому й очі в них цікаві й напружені, теплі або смутні, бо чогось вони шукають, щось знаходять чи втрачають, і ніхто їм не підносить

готового, такого, що не забарвлене ані смутком утрати, ані радістю знахідки... А той гусяр перший діткнувся її, бо Адам навіть не сідав близько, а той гусяр, шалений, сильний, впився до болю в її уста, хоч вона просила легкого цілунку, і Оріся втекла тоді з тим боєм, а він мучить її вдень і вночі солодким чеканням і гріховними снами...

Оріся чула все. Вона припала до вікна, коли у дворі божевільний тивун нахвалявся навчити суддю, як роздобути срібла на весілля синові – який сором, люди сміються, а вона піде в той дім, – не знала, за що її батько посилає у татарню мужика, але зрозуміла, що через Давидовича. Кинулась до дверей, та відчинити їх не посміла...

Коли спорожнів двір і коло брами залишився тільки стражник, вона одяглася і, не сказавши батькові ні слова, пішла на цвинтар до могили матері, що виросла два роки тому біля каплиці святої Катерини.

...Широким світом ходив Трістан і приблукав, вродливий і сумний, на землю, де жила його Ізольда...

Текли весняні струмки поміж горами, а Оріся молилася на могилі матері словами, які прийшли до неї нині самі – не з церкви і не з псалтиря, а від дівочої тривоги:

– Нагрішила я мислями, Боже, Боже, – нема волі моєї. Чиста водичко-ярданичко, обмиваєш гори, коріння, каміння, обмий і мене, грішну Орісю, від усякої мерзи і пагуби, аби-м була така чесна і велична, як весна, аби-м була така красна, як зоря ясна...

Арсен зупинився біля цвинтарної огорожі й дивився на дівчину в білому кошуку й шалевій хустині, що вклякла на мокрий сніг перед могилкою. Упізнав по одязі, пригадав собі кожну рисочку її обличчя, проте й тепер не міг ніяк усвідомити, що вона і та боярівна, задля якої прийшов до Олеська із скоморошою братією, щоб грати на її весіллі, – одна й та ж людина. Тепер засумнівався ще дужче, бо чого ж би донька Івашка, якій завтра прийдуть дівчата сплітати вінок, клячала сьогодні на цвинтарі, мов сирота. То зрадів: обдурила його Оріся, назвавши себе боярівною; він тихо відчинив хвірточку, підійшов і став за спиною дівчини, не сміючи переривати її молитву.

– Не спускай на м'я, Господи, гріхів з ласки своєї святої, – гаряче шепотіла дівчина і враз стрепенулася, почувши за спиною чийсь дихання.

Схопилася, оглянулася, тихо скрикнула:

– Арсен?

Він узяв дівчину за почервонілі від холоду пальці, вона не віднімала рук, дивилася на нього й похитувала заперечно головою, не вірячи, що бачить того, проти якого молитву складала, щоб не приходив у її думки ні вдень ні вночі, бо нема її волі слухати свого серця, – то чому він тут, перед нею, наяву, чого прийшов, кого шукає?

– Звідки ти тут узявся, Арсене? Навіщо?

– Ми ж не минаємо, Орісю, ні малих, ні великих міст. Мандрівний люд народ потішає, потіхою на хліб заробляє. Ми теперки в одеській корчмі пиво п'ємо та чекаємо Стрітіння, щоб провести з музикою до шлюбу дочку Івашка Рогатинського...

– Дочку Івашка? – зойкнула Оріся. – Чому – ти?

– Боярин ще в Луцьку запросив. Але признайся, дівчино, що здурила тоді мене, що не тобі завтра вінок на голову покладуть, не тебе позавтра під плач моїх гуслів завиватимуть. Скажи, що та інша буде, не ти...

– Та інша буде, Арсене, – наче вітром шелеснуло.

– А ти чия?

– Твоя була б, якби моя воля...

Вона дивилася в його очі, в яких мінилися всі кольори світу, збудженого нині весною, зникли з пам'яті бліді, мов пліснява, з зіницями, як вістря голок, очі її жениха. Оріся подалася уперед і відчула, як її губи обгорнула спека, як м'якли вони, розтавали і розпливалися у

гарячому солоді. Був день, і серед дня коївся несусвітний гріх: наречена за день до вінчання цілувала весільного музику...

«Сеньйори, сеньйори, чи не бажаєте ви послухати пісню про кохання...» – дзвеніли скомороші гуслі. «Рано-вранці каплиця відтворена, рано-вранці кровіця розілляна, Боже, Боже, хто кровцю пролив...» – голосила якась дивна пісня на цвинтарі.

Арсен одірвався від Орисиних вуст. Вона була така прекрасна, що самому стало страшно за себе перед її красою, і здалося тоді йому, що він – не він, бо чи ж могла б його, бродячого скомороха, покохати найкраща у світі дівчина?

– Ти Івашкова донька?

– Дві в нього доньки. Одна тебе нині цілує, другій завтра гратимеш на весіллі. Одна йтиме крізь нетрі й болота весь вік за тобою, друга з нелюбом у білу постіль ляже...

– Ходи зі мною у світ, Орисю...

– Ходи зі мною у двір, Арсене...

– Залиш свого батька, дівчино...

– Покинь свої гуслі, музику...

Орися відірвалася від Арсена, відступила назад до огорожі, вийшла на дорогу й подалася – поволі, поникло. Потім зупинилася, повернулася.

– Розбий свої гуслі, Арсене. Не грай мені...

І пішла на той бік провалля, залишивши над кручею самотнього гусяра.

– Ось тобі дукат, боярине, – сказав на другий день Арсен Івашкові Преслужичу в його дворі: ще дівчата не сходилися на заводи, та вже біла челядь споряджала в дівичнику молоду.

Івашко, не розуміючи, пильно дивився на засмученого й від смутку того аж згорбленого гусяра. Переглядалися між собою скоморохи, знижуючи плечима.

– А ви відробляйте гривню, братове, я цим разом не буду за пиво честь віддавати.

– То йди собі, Арсене, від нас, – мовили дударі. – Нам давно з тобою тяжко. Відколи з Луцька пішли – і гроша доброго не перепало. Чомусь нудиш світом: то лазаря тягнеш, мов жебрак, то зовсім не хочеш грати.

– Сам знаю, що треба геть іти. Прощайте...

Арсен підступив до побратимів, з якими обійшов півсвіту, обняв кожного і, поправивши гуслі на плечі, подався до брами. Але вернувся. Він підбіг до Івашка, що стояв серед подвір'я, усе ще не можучи збагнути дивної поведінки гусяра. Вклонившись у пояс, Арсен сказав тремтячим голосом:

– Не справляй весілля, боярине... Не віддавай дочки за поганого Давидовича. Ти ж батько...

– Так ось чого ти... Чи не за тебе віддати? – не стримав за зубами лютого крику Івашко.

І стишився, зів'яв, бо уздрів у цю мить тільки обличчя Арсена, а про його скомороший одяг, про його гуслі забув, і побачив у ньому себе самого, колишнього – молодого, вродливого, за яким пішла, не питаючи, хто він, красуня Параскева, і яка то радість, яке то щастя було в них, а що буде в Орисі з цим холоднооким Адамом, і чому б не... чому б не...

– Боярине! – схлипнув Арсен, дивлячись, як м'якне суворість батька. – Я люблю Орисю, і вона...

– Вона?! – сполотнів Івашко, втямивши, що ось тут, у цю хвилину, посмів скоморох просити руки боярської дочки – жебрак хоче стати його зятем? – Що – вона? – ступив до нього, стискаючи кулаки. – Іди ти... Іди, поки я добрий, поки собак з ланцюгів не спустил!

Служниці чесали молоду, вона дивилася крізь вікно і бачила, як ішов з двору похилий гусяр, по Орисиному лиці текли сльози, а губи ворушилися у вдячній молитві за те, що не обминула її, хай і коротка, мить щастя, що спізнала вона хоч присмак його, бо ж могли вони й розминутись...

На передмісті Арсен зустрів Осташка Каліграфа.

– Заболіло, Арсене, – сказав Осташко, вислухавши скомороха. – Добре, що заболіло. А куди помандруєш тепер?

– До Львова подамся.

– Не йди, парубче, у той Вавілон. Рать тут буде. Навіщо йдеш на той бік? Невже думаєш, що тільки мечами воюють? Гуслі – теж зброя. Хіба не болітиме тобі серце там, коли тут литиметься кров?

– За кого литиметься кров? За Івашка?

– За землю нашу. За віру православну.

– Немає у мене ні землі, ні віри, – змахнув рукою Арсен, обминув Осташка й подався Волинським шляхом.

Розділ п'ятий На задвірках Вавілона

Досі серце ще не боліло. Ані тоді, коли ректор Ягеллонського університету заборонив схизматам проживати в бурсі, і Арсен у гурті жебручих спудеїв пішов співати «gaudeamus» попід вікна краківських міщан, ані коли залишав уранці нагріту тілом корчемної служниці тверду постіль в убогому меркаторії, ані коли пропив останній квартник і з чотирма такими, як і він, жаками в товаристві львівських малярів вирушив без гроша в мандри. Веселі то були часи! Де пиво пив, там честь віддавав і не залишався в боргу ні перед кривдниками, ні перед доброчинцями. Вся земля належала йому і кожному віру ісповідував.

А нині не стало ні землі, ні віри.

Він уздрів ув образі дівчини незнану досі чистоту і збагнув, що вона десь-таки існує на світі, горить чистим золотом, проймає світлом заскорузлі душі й нагадує людині про те, що природа їй обіцяла набагато більше, ніж дало життя. І ту чистоту поганяють, і те світло гасять.

Ішов швидко, слух його переслідували весільні пісні, хоч їх ще й не заводили дівчата, прошпигували мозок звуки труб і дуд, хоч скоморохи ще не починали грати, – уявні співи й музика, під які сьогодні неминуче впаде заслона, яка назавжди сховає від нього Орісю, скупчилися навколо нього, мов тучні хмари.

Квапився, щоб устигнути подолати відстань, через яку не зможе наздогнати його справжній весільний гомін, бо напевно вернувся б і блукав довкола Івашкового двору, мов пес, і карав би себе красою молодої, і картав би себе за те, що зрікся товариства.

Аж коли минув Юшковичі й Ожидів і дорога вивела його в тихе поле, що рябіло чорними проталинами серед віспуватого снігового покриву, сповільнив хід і відчув, як з кожним кроком пройденої дороги наростає злість у серці і пригасає печія. Чув, що відривається назавше, від того життя, яким жив досі, – перегоріла посередині нитка, і вже розмотується новий клубок, і вже кличе до себе нове, незвідане, і буде Арсен у тому житті іншим. Яким – не знав. Ішов просохлим на весняному сонці Волинським шляхом і дивувався, що від люті глухне біль.

Ще тиснув душу щем, запах талої води пригадував йому одеський цвинтар: на засніженій могилі слід від дівочих колін, а перед ним – очі до очей – тепла голубінь, а потім дотик м'яких, мов мед солодких, губів; ще боляче стукали у мозок останні Орісині слова, а вже роз'ятрювала його душу злість на людей, які відібрали від нього те, що повинно належати йому, відібрали, не питаючи, заслуговує він на щастя чи ні, відібрали лише тому, що в нього весь маєток – гуслі за плечима, і він проклинав Івашка, який потоптав доччину волю, і Орісю, яка так покірно кинула ту волю під батькові ноги, і на Осташка, що то вдруге став йому на дорозі з напучуваннями, заярїла лють.

– «Рать буде... Гуслі – тяж зброя...» – Арсен уголос перекривив Каліграфа. – А що ви луччого дасте мені, ніж маю, якщо б я і пішов з вами? Нині Івашко обіцяв собак на мене нацькувати, що ж – після переможної битви він, напевно, виконав би свою обіцянку. За віру православну... А яка для мене різниця, хто спускатиме псів з ланцюгів – католик чи схизмат? Рать за віру... А її, ту віру, давно подібні до вас розпродують за привілеї і герби, вимінюють за місця на магістратських лавах, програють по корчмах у кості. Та й скільки вас – Осташків та Івашків – спохопилися по воду, коли хата згоріла? З усіх боків ви вже оточені косятьолами, тож змиріться, бо там сила, а вас жменька. Та ви ще не встигнете дзенькнути мечами, як вам на шиї надінуть колоди, і ви умиць зречетеся тії віри. Швидше, ніж я... «Рать буде...»

Ішов швидко, розмовляючи і лаючись уголос – біль приглушувався, і жаль йому ставало за тим болем, який дав йому відчутти, що й він людина. Але не щадив його – хай щезне: нитка перепалена і розмотується новий клубок.

Перед смерком минув млин осадника Зоммерштайна на Полтві і ступив на Краківське передмістя Львова.

«Плетуть вінок Орисі...» – ще раз зав'ялило в душі й стихло. Нові враження заповнювали Арсена: він упізнавав Старе Місто, в якому зупинявся кілька років тому, йдучи на Рогатин.

Лиса гора з руїнами Данилового замку ще видніла на тлі оранжевого неба, а Підгородця і Старий ринок, і костюл Іоанна Хрестителя серед густих лип уже сховалися в сумерки. Над самим Волинським шляхом високим підмурівком звелася паперть Миколаївської церкви – десь недалеко, тут, повинна стояти корчма «Брага», в якій майстер Симеон Владика та його челядник прощалися з Арсеном після довгої дороги з Кракова до Львова.

Арсен вибрався на підмурок, обминув жебраків – ті ще не розходилися, в церкві відправлялася вечірня – і звідти побачив високий з баштами мур, що оперізував Нове Місто. Того разу довелося його обійти, бо скоморохів не пропускали у Татарській брамі, завтра ж він заховає гуслі під полу каптана або в корчмаря залишить, а таки пройде, бо мусить відшукати мудрого майстра і друга Симеона Владика.

З-за кам'яних дувалів татарського кварталу спинався мінарет мечеті; Арсен згадав, що корчма стоїть трохи нижче. Був утомлений і голодний – «десь грають братове до віночка молодій», – хотілося напитися й забути хоч на-трохи, бо в серці таки не вгамовувався щем.

Арсен ішов провулками, захаращеними камінням, покидом, сміттям, обминав дощані халупи і згадував слова майстра Владики: «Тут жила, кипіла й хизувалася теремами, храмами й замком славна столиця Лева. Це все, що від неї залишилося. Польський король Казимір спалив її дотла, а корону, трон, обшитий діамантами, клейноди, золоті хрести з церков, срібло, навіть мантию Лева вивіз до Кракова. Згарища залишив русинам, полоненим татарам, євреям, вірменам і сарацинам. Згодом усі проникли в Нове Місто – вірмени заснували свою єпархію, – тільки русини залишилися тут. Чому, питаєш? «Лядський то город», – сказали, забувши, що своїми руками його зводили, і на згарищах халупки будували, щоб тільки ближче бути до уцілілих від вогню своїх церков. Потім отямилися, з поклонами ходили до бургграфа, та було пізно. Лише кільком родинам малярів, ювелірів і ливарників дозволив патриціат поселитися на Солянній вулиці, яка нині Руською зветься. Бо кунштмістрів своїх у них мало. Там і я живу».

Арсен відтворив у пам'яті образ статечного майстра з чорною кучерявою борідкою, його поважну мову, і тиха радість напливала до серця гусяря: він завтра знайде старого друга і буде в цьому чужому місті не самотній.

У порожній корчмі блимали дві свічки: на шинквасі й на краю довгого стола. Арсен увійшов під закоптіле склепіння, присів скраю – корчмар-вірменин уже стояв біля нього в запобігливо-вичікувальній позі – замовив рибу та вино.

– Переночувати є де? – спитав.

– Аби гроші, – відказав корчмар, ставлячи на стіл кухоль з вином і на мідяній таці смажену рибу.

– Є гроші, – відказав Арсен.

Він був голодний, ковтав рибу великими шматками, запивав міцним вином – хміль швидко п'янив голову. «Десь там п'ють братове за здоров'я молодій», – знову тьохнуло боляче; Арсен не бажав більше цього болю, узяв гуслі, торкнувся пальцями струн і упівголоса заспівав пияцької пісні краківських жаків, яка проголошувала наймудріший сенс життя:

In tabernis quando sumus,
Nescimus, quia est humus,
Ubi multus timet mortem,

Sed pro Baccho mittunt sortem.¹⁵

У темному куті хтось заворушився, зарипіла лавиця, чиясь постать присунулася ближче до світла, і Арсен побачив перед собою худого, немов мошці, жовтолицього чоловіка, вік якого важко було вгадати. Світло свічки додавало обличчю ще більше мертвецької жовтизни, очі хворобливо блищали, чоловік п'яно похитувався, придивляючись до Арсена.

– Хто ти? – спитав Арсен, обриваючи гру.

– Агасфер... – відказав худий чоловік.

– Агасфер? Але ж ти на єврея не схожий, чому називаєш себе ім'ям Вічного жида-скитальця, який не дозволив Ісусові перепочити у своєму дворі, коли той ішов на Голгофу...

– І ти Агасфер, хоч теж не єврей. Хіба не бурлакуєш? Весь народ наш – Агасфери. А за що покутуємо – чей же давали притулок і ляхам, і уграм, і литвинам...

Худий чоловік похитував головою і говорив тихо, ніби до себе самого:

– І ти у Вавилон прийшов. А навіщо? Бог тут давно сплутав усі язики, а русинський з'їв. Ага, ти думаєш, що знаєш мову, яку розуміють усі, – музику. Ха-ха!.. Ти ж іще не чув про новий артикул, який видав краківський біскуп... «Не причащати святими тайнами комедіантів, котрі волочаться по корчмах, – велить він. – Лише тих, які розпогіднюють чола королям, князям і магнатам, – тих причащати і щедро платити за працю». А ти гадав, що твою мову розуміють усі... Ні-і, тебе ще вчитимуть, сім куп віників поламають дидаסקали на твоїй спині, поки ти заговориш по-їхньому. Чи, може, уже умієш говорити зрозумілою панам мовою?

– Не второпаю, про що ти...

– Второпаєш... Я теж гадав, що володію зрозумілою для усіх вавілонян мовою – фарбами на полотні. Але мене вигнали з цеху, бо я не хотів більше вельможам чола розпогоджувати, хоч раніше робив це залюбки. Хіба не я розписував спальню короля Ягайла у Краківському замку?

– Хто ж ти? – нахилився через стіл Арсен. Йому здалося, що він бачив колись цього чоловіка.

– Я покутник. Небіжчик, який за життя допустився гріхів, а на тому світі не має спокою. Я – на тому світі. Дитина, що вдарила маму в груди, стає покутником. Ситий багач, який взяв у бідного шматок хліба, – теж. Піп, котрий узяв гроші, а служби не відправив. А за що я? Піку архієпископа намалював без лжі!.. Ха-ха... – Він, не питаючи, схопив Арсенів кухоль і спорожнив його до дна.

– Слухай, чоловіче, – простягнув до нього руку Арсен. – Ти не знаєш, бува, майстра Симеона Владику?

– А знаю. Він робить вітражі в католицькій катедрі і бере по двадцять грошів за вікно. Я не хотів... А ти йди, йди, розпогодь чоло королеві. Ягайло часто навідується до Вавілона... Чого так дивишся, Арсене, – скомороший Агасфере?

– Челядник... Яцько Русин? – вигукнув Арсен. – Що це трапилося з тобою...

– Впізнав... А я тебе – відразу. In tabernis quando sumus... Ти ж навчив нас цієї пісні... – прошепотів маляр, опустил на стіл сп'янілу голову й заснув.

– Корчмарю, – покликав Арсен вірменина, – постели нам обом.

...Погожий ранок кинув перехрещений тінями ґрат прямокутник світла на прічу, де спали, заховавши від холоду голови під блаженське рядно, Арсен і Яцько Русин. Тісна комірka, яку корчмар відступав на ніч за два гроші заблудам, гнітила низькою чорною стелею, з кам'яної долівки тягло зимовим холодом, хоч надворі почалася уже весна.

Арсен прокинувся. Висунув голову з-під рядна і, тепер при денному світлі, придивлявся до сусіди, усе ще ледве впізнаючи в його жовтому обличчі риси колись жвавого і веселого Яцька

¹⁵ Гей, в таверну – та й забудем, Що є землі десь і люди, Де боїться смерті кожен, Вакху ж годить, як лиш може! (З латинської переклав А. Содомора.)

Русина, який не так давно вертався з Кракова із своїм майстром Симеоном Владикою в рангу челядника-товариша, сповнений райдужних мрій і зухвалих задумів. Після довгих літ учнівства і челядництва він відбув обов'язкову трирічну мандрівку і здобув право намалювати свій майстерштик¹⁶, за який повинен отримати титул майстра. «То буде велике моє свято, – мріяв уголос Яцько, відміряючи довгі стадії¹⁷ дороги з Кракова до Львова. – Ти посміхаєшся, Арсене, на все споглядаєш ніби зверху, хоч сам ненабагато старший за мене. З усього глузуєш. А я... Ти розумієш: настане день, коли котрийсь із наймолодших учнів обійде з пихою¹⁸ усіх майстрів-малярів, золотників, ливарників, – закликаючи їх на сходку. Все товариство подивиться на мої малюнки, а вони будуть добрі, бо ж учився я не в когось там, а у самого Владики, і мене назовуть кунштмістром. І я поставлю братське пиво... Знову смієшся. Скоморох ти... Я знаю, що спочатку, як наймолодший майстер, ще з рік носитиму вино для братії, свічки буду гасити в каплиці і нести мари з домовиною, коли хтось, не дай Боже, помре. Але потім... Потім я стану поважним у Львові малярем, матиму своїх учнів, а мій куншт дасть мені славу і гроші...»

Арсен дивився на Яцька, чув його наївний хлоп'ячий голос і не міг повірити, що ті слова говорив цей самий схудлий від голоду й пиятики чоловік, вік якого важко вгадати. Ось він лежить, немов на смертному ложі, із складеними на грудях руками, довгий ніс загострився, оскалилися почорнілі зуби – що трапилося з ним?

Арсенові у одну мить стало моторошно, що він лежить поруч з мерцем, він злегка штовхнув Яцька ліктем, той розплющив очі і хрипло прошепотів:

– Гавриле, угоднику Божий, витруси із своєї ліри хоч би чверть гроша, пошли хлопця у «Брагу», коли не маєш нічого в пляшечці. В горлі пече, душа росички просить...

– Я не Гаврило, Яцьку. Я – Арсен. Прокинься.

– А-а, – позіхнув Яцько. – Слава Богу... Бо в того Гачила не допросишся. Навіть як і дасть, то вже таку літанію вичитає, що й келишка відхочеться: і гріх, і біль, і ганьба, і в рай не попаду, а щоб тобі Бог послав здоров'я, Гавриле, – я уже давно в раю.

– З яким Гаврилом ти далі базикаєш, та продери вже очі!

– З отаманом. Я у шпиталі, недужному храмі при Миколаївській церкві притулювся... Ближче до Господа Бога. Там усякого грішного приймають, аби він лише був голий та босий. Опікальники в такий спосіб душі свої спасають, їсти раз на день дають, ескулапінок деколи навідується, ліки приносить, до лазні раз на тиждень посилає, а в неділю пресвітер до церкви на молитву жене. То, скажу тобі, цех не гірший, ніж на Руській, тільки того, що жебрацький. Я волочебного отамана кликав, – забув, що з тобою засидівся вчора в корчмі, а він у нас ніби за бургграфа.

Арсенові пригадався жебрак з Луцька – невже той самий? – підвівся на лікті й спитав:

– Який той Гаврило собою?

– Бог, Арсене. Пророк. Страдник однорукий і одноокий... Та він добрий чоловік, тільки праведний дуже.

«Той самий», – стало враз душно Арсенові. Не міг пояснити, чому боїться жебрацького отамана; відкинув укривало і присів на прічі.

– Ходімо, Яцьку, шукати Владiku. Тобі не можна більше залишатися у тому вертепі – пропадеш. Владика допоможе, я ж його знаю... Не став же він з людини супостатом...

– Як чорт улізе в очерет, то в яку хочеш дудку грає... А мені хіба не все одно, від кого брати подаяння? Тут легше... Дадуть тобі, проходячи, і в очі не дивляться, і на «простибі» не чекають: кожен своїм грошем свій гріх у Бога замолює. А там вдячності, поклону ждуть.

– Ти жебраєш?!

¹⁶ Мистецький архитвір (нім.).

¹⁷ 125 кроків.

¹⁸ Цеховий знак.

– Всіляко доводиться. Я здебільшого партачу. Образочки із святими трійцями на лубках малюю, кубки з фігурками амурчиків клепаю – такий товар іде на престольних храмах, відпустах, тільки не завжди їх продаси, бо за партачами нюшкують ціпаки – *famuli civitatis*¹⁹. Нецехові ремісники тільки два рази на рік мають право збувати свій крам на міських великих ярмарках, а душа кожного дня винця просить.

– Яке лихо спроварило тебе сюди?

– Свинячі вуха архієпископа.

– Не второпаю...

– Послухай, коли хочеш.

Повернувшись з трирічної мандрівки, Яцько Русин засів за образи – мав їх намалювати три. Несповна місяць розмальовував по липовій дошці розіп'ятих Ісуса і двох розбійників, а перед хрестами стоголову юрбу, яка кричить: «Розіпни його!» Похвалив Симеон Владика і сказав намалювати королівські лови. Це теж легко далось Яцькові – подібну сцену він розмальовував у спальні Ягайла: розлючені хорти й загнаний ведмідь удалися немов живі, обличчя короля вражало мужністю, з підлесливим захватом споглядали ловчі, як вінценосець убиває звіра рогатиною. «Це сподобається цехмістрові», – сказав Владика і загадав ще одну роботу: портрет будь-якого львівського вельможі на весь зріст. Саме тоді навідався до цеху канонік від архієпископа Яна Одровонжа, того зажерливця, що грабував церкви і навіть костьоли й не слухався самого короля, лише свого брата Пйотра – старости руського. Канонік передав цехмістрові повеління: їх ексцеленція бажає мати свій портрет. Яцькові – карти в руки. Цех охоче довірив маляреві, який розмальовував Вавель, відтворити на полотні лик львівського ієрарха. Та з цього й почалися усі Яцькові нещастя...

– Я не міг інакше, – говорив Яцько, лежачи з заплющеними очима на прічі. – А втім, спочатку все виходило так, як того бажав архієпископ. Показна статура в пурпуровому одязі й золотій інфулі²⁰ імпонувала ієрархові. Святенницькі очі з прихованою за лудою побожно-сті жорстокістю теж сподобалися йому: Ян Одровонж у всьому намагався наслідувати краківського єпископа Олесницького. Тонкий ніс із сплющеними ніздрями, на думку архієпископа, підкреслював його вольовитість. Схвалив теж святий моє вирішення лінії рук: складені до молитви, вони не сходилися долонями – отак кинеться і увіп'ється ними комусь у горло. Тільки вуха... Я їх викінчував в останню чергу. Ті великі з напухлими мочками клаповислі вуха надавали натурі звірячого виразу, і коли я вималював їх з найдрібнішою достовірністю аж до бородавки, що відтягала ліву раковину вниз, архієпископ, глянувши, позеленів від прихованої люті, злодійкувато позирнув на каноніка, який був присутній на всіх сеансах, чекаючи від нього допомоги в цій делікатній ситуації. «Świetnie, świetnie²¹, – уклонився канонік, – тільки пан маляр, очевидно, не знає того, що портрет буде висіти з правого боку олтаря у катедрі, і є певні, прийняті католицькою церквою, канони іконопису... – Він показав на лубочний образок, що висів на стіні: святий Йосиф укланював перед немовлям, наставивши правильне, без жодного згину маленьке вушко. – Деякі елементи іконопису повинен запозичити пан маляр...» – «Przecież po...»²², – вдоволено хитнув головою Одровонж. Я послухався, підмалював Йосифові вуха й подався з портретом додому. А тоді почалися мої муки. По ночах мордувало мене сумління за вчинений перед самим собою фальш, за одверту паскудну зраду своєму пензлеві. На полотні пишався благодійник – так змінився весь його лик. Це ж колись подумавуть люди: який добродій верховодив костьолом у Львові на початку п'ятнадцятого століття, або ж, дізнавшись про його злочини, оплюють мою пам'ять. Майстер Владика промовчав, оцінюючи портрет, він

¹⁹ Міські наглядачі порядку (латин.).

²⁰ Митра (церковн.).

²¹ Прекрасно (пол.).

²² Авжеж (пол.).

сам не міг збагнути, що йому бракує. Я ж добре знав... Одного ранку, не витримавши мук совісті, я взяв шматку, вмочив її у покості, стер вуха Ісусового опікуна і з пам'яті намалював Одровонжеві.

Настав довгожданий день сходки. Яцько Русин приніс до цехової господи три свої роботи і набитий грішми гаманець – на багате братське пиво. Від Одровонжа прийшов канонік, щоб закупити портрет архієпископа, як тільки новачка приймуть у майстри.

Цехмістр відкрив скарбону на знак, що урочиста сходка розпочалася – всілякі суперечки, колотнеча при відкритій скарбоні суворо заборонялися, – усі встали і вголос помолилися.

Після молитви майстри, челядники й учні посідали на лави, перед них вийшов Яцько, три його картини стояли приперті лицевим боком до стіни. Показав першу – розп'яття. Старі майстри схвально похитали головами, цехмістр – теж. Далі – королівські лови. На задніх лавах прошелестів серед челядників і учнів захоплений шепіт – картина вражала застиглістю стрімливого руху. Прийшла черга показувати третій, головний майстерштик – портрет вельможі. Видно було: Яцько чомусь вагається. Він підійшов до полотна, хвилину постояв, потім, ніби зважувався на відчайдушний вчинок, рвучко повернув до глядачів портрет. На майстрів дивився підступний ханжа з огидним ликом гемонської тварюки.

Мовчали майстри, не знаючи, що сказати, адже сам архієпископ мусив бачити, що малює Яцько на полотні: на задніх лавах дружно пирснули сміхом челядники, а тоді канонік, прийшовши до тьми, закричав:

– Маляр лотр! Вуха, вуха чії?

Наймолодший майстер поляк Хойнацький, який теж вчився у Владики, схопився з лави:

– Та чії ж – Одровонжеві! Я мав честь бачити його ексцеленцію зблизька. Чей же не свинячі!

Вибухнув регіт на задніх лавах. Канонік підбіг до Яцька і схопив його за вилоги каптана.

– Чії вуха, пся крев?!

Яцько відштовхнув каноніка, цехмістр закликав до порядку, але було вже пізно. Челядники посхоплювалися з місць і сердиті на святенника, через якого ось пропадає лібація²³, потягнули його в темний кут господи, частуючи під боки стусанами. Хтось клацнув вічком скарбони, даючи цим стуком сигнал до бійки. Почалася веремія...

Яцько замовк.

– А потім? – повернув до нього голову Арсен.

– Потім... Потім сталося те, що сталося. Одровонж викупив у цехмістра портрет, щоб його, бува, не вивісили, а мене наказав вигнати з цеху.

Коли Яцько забрав свої пожитки і прийшов до Владики прощатися, той дорікнув йому:

«Навіщо ти виліз на сходку з тими свинячими вухами? Та намалював би йому хоч з Діви Марії, коли вже так хоче».

«Не кривить душею, майстре. Самі хмурилися, коли я показав вам портрет, той – з Йосифовими вухами... А втім, малюйте собі херувимів, я не вмію...»

«То й пропав. Дурень ти... Який маляр пропав!»

«А коли маляр домальовує чортові ангельські крила, то це не означає, що він пропав? Коли лжу за правду підносить?»

«У кожній лжі є зерно правди. І наші нащадки знайдуть її».

«У купах гною порпатимуться, щоб знайти перл, так?»

«Але таки знайдуть. А що ти зможеш залишити, коли уже погубив себе?»

– Оце й усе, – закінчив Яцько. – Владиці пробачили за мене – він погодився робити для катедри вітражі. Хойнацького визнали призвідцею ребелії і присудили його до двохсот поклонів у цеховій каплиці й одного каменя воску. А я опинився на задвірках Вавилона.

²³ Цеховий бенкет.

Двері до кімнатки прочинилися, крізь отвір просунулася голова корчмаря.

– Пора, – сказав. – Давайте плату і йдіть, коли не залишаєтесь на другу ніч.

Яцько Русин благально глянув на Арсена, і той замовив вина.

– Залишайся зі мною, – сказав Яцько, коли знову захмелів.

– Та замовкни, ти! – скипів Арсен.

– Рачил би тобі, ведлуг давнього обичаю, не зарікатися від лазаревої суми...

– Хто намовив тебе і чиїм язиком говориш? – скрикнув Арсен, згадавши, що такі слова він уже чув біля брами Луцького замку. Чому його хочуть затягнути до себе жебраки, з якого приводу? Сказав, ніби відпрошувався від напасника: – Зрозумій же, Яцьку, що я музикант, і хліб собі завжди знайду.

– Жебраки також мають ліри...

– Чого ради тягнеш мене у свою твань? – з докором мовив Арсен.

– А ти свідectво маєш, що не у твань ідеш?

Коли виходили, корчмар улесливо промовив до Арсена:

– Ай джан, залишайся у мене на службі, мені музикант ой як потрібний!

– Та пропадіть ви пропадом! – розлютився Арсен, віддав корчмареві плату, Яцькові всунув у долоню монету і вийшов з корчми, грюкнувши дверима.

Яцько Русин вийшов слідом за ним на поріг.

– А не забудь сюди дороги, позначку десь залиши! – гукнув.

Тепле сонце встало високо над Левиною горою, гомоніло передмістя, снували люди, мов мурахи, вимішуючи ногами весняну квашу. За косяолом Марії Сніжної звелася трьома вежами Татарська брама, манила до себе, і водночас віяло від неї холодною тривоною.

«Орися йде до шлюбу», – згадалося Арсенові. Він зупинився, наче хотів вернутися назад, та попереду бігла брукована тверда дорога: він поправив гуслі на плечі й рішуче попрямував до воріт Нового Міста.

Розділ шостий

Вигостри серце своє...

Каліграфові приснився зморний сон: начебто їх, Осташків, на світі два. Один живий, але безплотний, а другий мертвий – у плоті. Живий стоїть біля домовини, дивиться на упокоєного високочолого, з болісно стиснутими губами двійника і журиться, що ось так скоро зійшов він з цього світу, не залишивши по собі ні роду, ні плоду, ані діла знакомитого.

На грудях у мертвого лежить оправлена книга – це те, що зосталося по ньому, і хоч писаніє обірвалось на половині рядка, усе ж може потішити себе Осташко, що й він вкарбувався скромним ділом у час, в якому жив, і подібно тому пілігриму в ясині, заморозив для прийдешніх своє напуття.

Живий Осташко боязко розкрив книгу, щоб прочитати слово, на котрому зупинилася трость, і збагнути, яку силу воно має, хоч знав: навіть титли додати вже не спроможний. Розкрив і жажнувся, побачивши, що аркуші у книзі чисті, він почав гортати їх, але на жодному не було й сліду від черленої цинобри, в яку він умочував скорописну трость. Осташко нахилився, наче близькозорий: від його писання залишився ледь помітний слід трості і на першій сторінці він ще міг відчитати своє слово про Вітовта:

«Тогда бяху крепко служаще ему величїи князи, честь і дари подавах ему, і також служажу ему і восточниє царі татарскїи, а такожде і німецькі великіи князи служажу ему со всеми гради своїми і землями».

А далі і цей тиснений слід губився – літопис Осташка збляк разом з його смертю, не переживши його ні днини, а чей же він писав його не для себе – нащадкам.

«Чому, чому? – бився у безнадійній скорботі Каліграф, знаючи, що вже нічого змінити ані поправити не можна. – Хіба я фальшивив, пишучи про могутність Вітовта, підступність Ягайла, непостійність бунтівливого Свидригайла?»

Осташко почав пригадувати слово за словом весь свій літопис – ні, лжі в ньому не було, та враз він побачив, як дивиться на нього добрими очима кушнір Галайда й показує пальцем на книгу: «Я знаю, Осташку, що ти й мене там добре розмалював!», а за ним стоять гончар Микита і Арсен, і божевільний тивун, і сотні інших облич – усі на книгу позирають, впевнені, що їх імена записані, адже вони жили і були часткою великої історії.

Каліграф опустил очі – не писав він про них. І подумав, що до цинобри, котра нагадує колір крові, мабуть, потрібно було домішати – щоб фарба була тривкою – хоча б краплину справжньої крові серця, витисненої болем за людей, імен яких у літописі немає.

Прокинувся. Химерний сон ще не встиг розтанути, Осташко хапливо сягнув по оправлену в чорні палітурки книгу, яка лежала поряд на стільці, розгорнув і аж тоді полегшено зітхнув і усміхнувся, зрозумівши, що все це йому снилося. «Такі сни – на довге життя», – прошепотів, з утіхою вдихнув весняного повітря, що вливалось до ізби крізь відчинене віконце густим струменем, пропахлою березовим соком і солодкою бростю, але схаменувся, згадавши тривожне сновидіння.

«А й справді, чи промигнуло в моєму літописі хоч одне ім'я ратника, кметя, ремісника, каланника? Таж ні... Але чому? Хіба я їх не знаю? Не заведено писати про них – скажу. Це правда. Однак чи можна назвати літописом – писання за літами – життя повелителів, котрі вряди-годи осідлюють Клію і возвишаються над безіменною юрбою, яка насправді є душею і плоттю першої Музи?»

Осташко вийшов на поріг. У медових чагарниках гуділи бджоли – було вже по теплому Олексі. Сине небо повисло над одеськими полями, а між ним і молочним туманом над Ліберцією плавав, немов гігантський ковчег без вітрил, червоний замок.

Гомін, брязкіт, звуки литавр і труб долинали з Замкової гори, звідні мости на обох дорогах опущені – до замку прямували вершники і піші люди.

Каліграф згадав: Івашко Рогатинський на другий же день після доччиного весілля наказав війському об'їхати всіх землян: хай висилають до замку із своїх земель сулиці²⁴, заможні кметі виставляють одне коп'є з п'яти сімей, данники платять воєнний чинш, тяглі стають до робітничої і пушкарської служб.

І потяглися звідусіль вибранці²⁵: від Маська Калениковича з Понюшкова, Іваська Калдубицького з Пониковець, Костаса Жмудського з Підлисса – родовитого литвина, батько якого ще за Любарта осів у Галичині, Дзюрдзя Струтинського з Суходолу, Януша Підгорецького з Підгірців, Нега Стрибоцького з Кутів, Демка з Ожидова. Ішли кінні й піші, у кольчугах, карценах і шоломах, з карабелами і гаківницями, ішли і в свитах – неозброєні. Їх зустрічали в замку литаврами і сурмами, і заздрили гоноровій ратній службі кметі, які платили дань медом, воском і борошном, робітні люди, що працювали на валах, і каланники, яких залишили обробляти землю.

Йдуть і нині з самого ранку. В Одеську вже ніхто й не приховує, що Івашко Рогатинський готується до війни з Ягайлом. Усі знають: минулого тижня Свидригайло прислав з Вільнюса гінця. По Симеоні-літопроводцю Вітовт прийматиме від Сигізмунда корону в Тракаї.

Осташко ще не позбувся гнітючого враження від сну, бачив ще розкриту книгу із збляклими літерами, він стояв на порозі своєї хатини і думав про велику битву за Волинь і Галичину, яка нині множитья у людях і душах, зріє на його очах, а завтра вибухне полум'ям. І вона мусить залишитися на письмі.

Надто далеко дім літописця від серця Клію, – сказав уголос Каліграф. – Я піду до вас, ратні люди, не можна мені стояти осторонь. Може, моє скромне слово пригодиться вам у боротьбі.

У вибивану пацьорками тайстру, яку з собою приніс із Чехів, поклав Осташко оправлену книгу, чорнильницю з циноброю, тростинове перо і, не зачиняючи дверей у халупі, подався звивистою стежкою з Білої гори до передмістя За Брамою.

Здалеку почув голосну розмову, сміх, що долинали від обійстя Галайди. Підійшов ближче, зупинився. Кушнір реготав, узявшись руками за живіт, навпроти нього стояв у кумедній позі проповідника колишній тивун Давидовича Мартин, який після тієї неfortunної придибенції на Гавареччині ходив Олеськом, називаючи себе то інклюзником, то упирем, то Христовим апостолом.

Івашко потримав Скрибку в казні тільки на час весілля, аби не псував і так не надто радісного весільного настрою, а потім відпустив. Суддя відхрестився від Мартина, мовляв, такого він і у вічі не бачив, якийсь дурнуватий смерд на свою власну руку збирав від його імені чинш, не впоминався теж у Івашка, щоб видав йому Микиту. Така поведінка дивувала державця Одеської землі, знав-бо він мстиву натуру Давидовича. Суддя же, опецькуватий, з червоним, мов у різника, обличчям, перед весіллям і під час нього надміру улещувався до Івашка, та як тільки староста підписав трактат на земському суді, за яким віддавав за Орісею три лани²⁶ із свого маєтку під Бродами, Давидович зачинився у дворі, наче й не обходили його більше Івашкові справи.

Мартин Скрибка мав себе зараз, певне, за апостола Христового: він звів угору руки і проповідував перед Галайдою:

²⁴ Один кінний воїн з кількома помічниками. Кожний власник землі відповідною кількістю сулиць сплачував старості податок за землю.

²⁵ Рекрути.

²⁶ Близько 17 га.

– Єгда же Бог сотвори небо і землю, сатана сидяше у морській піні і пищаше, що помічників не має. Змилостивився Господь, сказав йому стріпнути один раз пальцем. А той стріпував і стріпував і натворив чортів премного. Тоді Бог узяв чортів у жменю і розкидав їх. Котрий упав у воду, став водяником, котрий у ліс – лісовиком, який у хату – домовиком, а один упав над Галайдове озеро і став суддею Давидовичем... Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, – перехрестився Скрибка і потюпав до другої хати проповідувати.

Галайда заходився від сміху. Він уже побачив Каліграфа, та лише помахав йому рукою для привітання, а другою тримався за живіт, але поглянув на гірко-сумне обличчя Осташка й перестав сміятися – засоромився із своєї утіхи над блаженным.

– І хто б міг подумати, – розвів винувано руками, – що такий сумирний Микита позбавить чоловіка розуму.

– Не Микита це вчинив, – мовив Осташко. – Людина ж не народжується убивцею, жебраком, блазнем... Чей не вродився звіром і Мартин. Хтось навчив його, як стати здирою, хтось відняв у нього серце.

– Давидович, Осташку.

– Він. Але й Давидовичів теж хтось сплотив на світ.

– Ех, Каліграфе, Каліграфе, – зітхнув кушнір і спересердя вдарив кулаком об кулак. – Чи ж то люд наш став уже таким під'яремним бидлом, що ніколи не спроможеться повернути собі відібране?

– Сліз людям ніхто не поверне...

Мартин повторював свою проповідь десь у сусідньому дворі, і вже не смішила вона Галайду.

– Чого це так Івашко узявся за того Давидовича? – думав уголос кушнір. – Сам же побожому з людьми, тож хіба не бачить: суддя, щоб обігнати в багатстві самого старосту, панщину на своїх угіддях подвоїв, чинш потроїв, землі скуповує по всій Волині і Подолії, а Івашко йому доньку – таку квітку... Таж до Юда православний, він і свата свого продасть, еже йому хто заплатить добре.

– А може, Івашко тебе боїться...

– Мене?!

– Черні боїться... Сам-то добрий і справедливий, зате псів лютих біля двору тримає. Щоб мав ким відігнати вас, коли забагато зажадаєте.

– Ось воно що... Не дурний казав, де багатство, там прокляцтво. Але що він без нас зможе?

Осташко кивнув Галайді головою, прощаючись, і попрямував до міських воріт.

– А ти куди, Осташку? – окликнув Галайда.

– До замку, – відказав Каліграф, не зупиняючись. – Там мені треба бути.

– Кожен нині мусить стати на призначене йому Богом місце і твердо на ньому стояти, – промовив сам до себе Галайда.

Стражники вже другий день відганяли від брами замку вродливу молодицю, що добивалася до самого пана державця. Вперта жінка наче й не чула погрозливих окриків, грізних обличч озброєних людей ніби й не помічала, її можуть убити, розіп'ясти, заморити голодом у темниці, але тільки після того, як вона зустрінеться з боярином Івашком Рогатинським. Хай і не думають, що вона піде звідси: пройдуть вибранці, мости піднімуть, а тоді хто сюди добереться?

На неї уже й не звертали уваги. Де ж бо то чувано – впустити жінку за ковану залізом дубову браму замку або ж викликати на забаганку якоїсь баби старосту, котрий з ранку до вечора й не присяде, зустрічає вибранців, готує їх у хоругви, приймає провізію і амуніцію, сте-

жить за роботами біля валів, показує, де ставити намети, сам проводить екзерциції²⁷ з новобранцями.

Осташко ішов дорогою, що стрімко спиналася над аркадами до замкової брами, і поглядав униз: у підніжжі гори стояли ряди білих наметів, біля валу форкали на прив'язі коні, а на майдані, що сягав аж до Бродівської брами, гарцювали комонники. Осташко мало не наткнувся на жінку, що сиділа на камені неподалік в'їзних воріт, схиливши на руку голову, і вельми здивувався, бо що могла робити тут жінка. Молодиця ж, побачивши Осташка, схопилася, обняла його за коліна, заблагала:

– Каліграфі, ви письму і вшеляким мудростям учений і боярин до вас милостивий, просіть, хай випустить мого Микиту, бо не винен він, а що мені, молодій, робити без мужа, та поки я його діждуся, то й минуться червоні яблучка!..

– Скажу, молодице, – скрушно похитав головою Осташко. – Обіцяю, що скажу... – І подався до брами.

Постукав ковтачем, що висів на ланцюжку, у квадратове вічко глянув стражник.

– Передай бояринові Преслужичу, що йому б'є чолом Каліграф, – мовив Осташко.

Довго чекав, а Марія Микитиха, рада, що хоч одна добра душа появилася біля цієї понурої фортеці, яка здавалася їй однією великою тюрмою з кривавим лобним місцем, шибеницями і розмаїтими знаряддями тортур, скаржилася співучим голосом на свою біду:

– Травичка зелена, комахка маленька, бджілка злотокрила на сонечко дивляться, росичку п'ють, чистим повітрям дихають, а мій Микита в темниці гние, світа Божого не бачить, рученьки-ніженьки черв роз'їдає... А за віщо? Учепився Давидович Гавареччини, мов багачів яких, бо дізнався, що горшки на ярмарок вивозимо. І щороку подвоює чинш. А нам руки ломить від тії роботи, він же, червоний, мов кармазин, у шкіру не влазить. Але Бог є, є Господь на небі – скарає супостата. В чепці він уродився, та на посторонку здохне..

Загримотіла брама, відчинилася, стражник пропустив Осташка.

– Підожди тут, до боярина проведе тебе лучник, – сказав і пішов у сторожку – глибоку нішу в мурі.

Осташко розглянувся довкола. Квадратовий дитинець упирався зліва в основу прямокутної башти, від якої тягнулася аж до брами, обминаючи криницю з великим коловоротом, забудова, викладена дикими валунами – певно, хороми; у забудову втискався вузький прохід. З боку Вороняків здіймався високий мур з галереєю, справа тулилися до дуги муру низькі цейхгаузи²⁸, челядницькі ґридниці. Звідти долинав гамір і брязкіт металу.

Каліграф помітив, як за ним сторожко стежить стражник, він подумав, що здобути цей замок нелегко – ні мурі, ані людей, і все ж здався він Осташкові островом, закинутим серед чужого моря – немало таких островів на Червоній Русі, Волині й Подолії, але ж є десть у них і свій православний материк...

До нього підійшов лучник, пов'язав йому хустиною очі й повів до Івашка.

Простоволосий, у кубраку, сидів Івашко за столом. Голостінні хороми на другому поверсі башти з вузьким вікном-бійницею служили Івашкові канцелярією, де він перебував під час облоги й військового набору, а іноді приймав тут землян і послів.

Боярин був похмурий, обличчя його не розпогоджувалося після весілля. І все стояла перед його очима Оріся у хвилину прощання.

...Відгуляли. Скоморохи сумлінно відробили гривню, заплачену їм ще в Луцьку, – за себе й за Арсена. Оріся, видно, відплакала своє раніше, бо за два дні гульби не зронила ні сльозини, хоч би для годиться, – повинна ж сплакнути молода бодай раз; відраділа своє ще в дитинстві і не усміхнулася ні разу, коли відтанцювала з друзками останній дівочий танець,

²⁷ Муштра.

²⁸ Арсенал.

а мала б усміхнутися, бо так повелося на всіх весіллях за давніх часів, не пригорнулася до батька, коли молодий забирав її з дому, – дивувалися гості, бо такого прощання ще не бачили, і не дозволила Адамові взяти себе на руки, коли той хотів, теж за старим звичаєм, висадити на весільний ридван, – відбула Оріся своє весілля, наче замість неї присутній був її мармуровий образ: прекрасний і неживий.

«Спасибі, батьку, за хліб-сіль», – сказала, схиливши голову в скупому поклоні.

Здавив сльози Івашко і простягнув руки, щоб востаннє обняти дочку – ще чисту, не торкану, не обніману ніким чужим, але Оріся стояла незворушно і холодно дивилася на батька, чекаючи благословення.

А Івашкові умиць згадалося, і так бажав він, щоб і Оріся про це саме спімнула... Тихий Рогатин у сніговій завії, і баскі коні з гірляндами дзвіночків на кантарах, попід вікна ходять хлопці з вертепом, лунко б'ється коляда об крище холодне небо, візник коней пугою лякає, свистять по снігу сани – ідуть Преслужичі до бабки на Острів з кутею. Івашко обгорнув бараницею Параскеву, а мала доня перелізла з маминих колін на батькові, під бараницею тепло, мов у запічку, знайшла розпорку в його шубі, теплими ручками поповзла до шиї, обняла, дихнула у бороду молочним запахом, прошепотіла: «Ти найдужчий у світі».

Оріся стояла у стриманому поклоні, а зринуло в пам'яті зовсім інше – таке далеке, мов давній сон або пригода з забутої казки: весняне надвечір'я, а на подвір'ї дударі такої дивної грають, а чорновусий парубок співає про пана Івана, в якого кінь кращий, ніж у короля, в якого лук міцніший, ніж у гайдука...

Івашкові умиць почулося ридання дзвонів: на вишитих рушниках несуть олеські земляки домовину, туск крає до безтямного болю серце, несуть на вічний супочинок дружину Параскеву до каплиці святої Катерини, а поруч з Івашком, до його плеча притулившись, ступає Оріся і без слів шепоче: «Ти найрідніший мені на світі».

Оріся стояла із схиленою головою і бачила чорновусого парубка... Довкола хрести, довкола смерть і небуття, а він до життя її кличе, і вона цілує його, забувши, що поцілунок на цвинтарі приносить закоханим вічну розлуку...

Згадався й Івашкові красень-гусяр, який ось тут, на цьому місці, віддав йому дукат і просив не видавати Орісю за Давидовича. І вдарив у його серце розпучливий плач дочки, коли її спорядили до шлюбу... Івашко глянув на червонощого, з блідими очима зятя і жажнувся від думки: в цю мить він, не вагаючись, віддав би дочку за скомороха, аби тільки вона усміхнулася і припала до його грудей.

Згадала й Оріся похилу постать Арсена, що віддалялася за частоколом Пушкарською дорогою, й промовила гірко:

«Спасибі, батьку...»

Відсторонила рукою Адама й сама ступила на приступку ридвана.

Рвонули коні...

І це весь час перед Івашковими очима, в кожну мить. І тепер... Чого хоче Осташко? Мовчки чекав.

– Служити прийшов, боярине, – сказав Каліграф.

– Мені?

– Землі нашої.

– То й служи там, на Білій горі. Хіба то не земля?

– За скорописця буду у вас.

– Рук дужих мені треба, щоб могли щит і меч тримати! – змахнув затиснутим п'ястком Івашко. – Вої мені потрібні з м'язами, як твоя голова, а не мізеротні референдарі з мудрими головами!

– А ви слонів, слонів з Індії спровадьте! – несподівано для себе самого заярів Осташко. – І ще свою голову на клинок повісьте, бо вона теж розумна, – наставив Каліграф, і від подиву

розширювалися в Івашка зіниці. – Ви хоча б у свого ворога повчилися: Олесницький зростом у три лікті, а здавив за горло всю Галицьку Русь. Темною силою хочете воювати з ворогом гнучким і мудрим, мов змія? Та чи знаєте, що майже всі філософи світу, які давали силу сильним, були тілесно недолугі? То тільки в Спарті кволих і розумних дітей скидали у пропасть, грубу силу обожнюючи!..

– Ну, прости, – зітхнув Івашко, сперши на руки голову. – Тривожно мені стало, Каліграфі. Чую – велика сила піде на нас. А з серця мого м'якуш зробився. Тяжка мені дочки утрата, не думав, що аж так буде тяжко...

– Вигостри серце своє мужністю, боярине. Не дочці воно належить і не тобі... Чи дозволиш дати кілька порад?

– Радь.

– З малого почну. Випусти Микиту. Люди згадають це добродійство у прикру для тебе хвилину.

– Випущу. Тільки не додому – уб'є його Давидович. Воїном буде.

– Не вір Давидовичу.

– Давно не вірю. Тому й дочкою пожертвував – свата ж таки не зрадить... А сулиці не шле мені, собака шолудивий!

– Облегши подать поспільству...

– Досить! Ратники, тисячі ратників – що їстимуть?

– Думаєш, коли почнеться облога, самим військом перемогти?

– А то кметі з вилами і баби з рогачами много наратоборствують? Ще маєш щось сказати?

– Маю. Два роки тому Вітовт, ідучи на Новгород, прорубав дорогу в пущі. Битва не відбулася, миром розійшлися. Тепер тою дорогою новгородські купці їздять у Литву. Чом би тобі або Юрші, а паче Свидригайлові та не поблагословити на ту дорогу посла до великого Костянтина, сина Дмитрія Донського, і до посадника новгородського Юрія Онцифоровича?

– Служити прийшов, боярине, – сказав Каліграф. – За скорописця буду у вас.

Івашко пильно глянув на Каліграфа, потім опустив очі, довго думав.

– Знаєш що, Осташку, – мовив згодом боярин. – Прийшов еси служити, то служи вірою і правдою... Житимеш у замку. На самому верху башти є комірка – вистачить для тебе. Харчуватися будеш разом із залогою – у гридниці. Та не це головне. Ти забив мені добрий цвяшок у голову, то сам його і вийняти мусиш. Я складу, а ти перепишеш листа Свидригайлові. З тим

листом сам поїдеш до Вільнюса і вручиш йому... Як доберешся – твого розуму справа, а грошей дам. Їздять же путні бояри на Вільнюс... Я міг би послати гінця, але треба мені, щоб там був ти і своїми очима зрів усю Вітовтову коронацію і поведенцію Свидригайла – від початку і до кінця. А тепер ходімо визволяти твого Микиту...

Вони вийшли в дитинець, Івашко підійшов до заграрованої хурдиги біля криниці й гукнув:

– Гей, стража! Відімкніть.

Стражник підбіг до залізних дверей, скреготнув ключем.

– Виходь.

З темної нори муру боязко, поволі вийшов блідий зарослий чоловік; Марія нізащо не впізнала б тепер свого Микиту.

– Відпочив, гончарю? – спитав насмішливо боярин.

– Не дай Боже нікому... – вистогнав Микита.

– Іди тепер до служб, там тебе поголять, у цейхгаузі зброю дадуть і – до намету, в хоругву!

– Боярине...

– Мовчи... Горшками ти здольно воював, побачимо, як келепом орудуватимеш.

– Та я... Та я за всіх... за все!.. І за Мартина теж...

Перед вечором Микита вийшов за браму – в кольчuzі, шоломі, з мечем при боці. Ішов до свого намету. На камені сиділа жінка, і скрикнув Микита, уздрівши Марію.

Вона довго приглядалася до ратника, очам своїм не вірила, а потім з плачем припала до мужа.

– Тут не можна, Маріє, не можна, – віднімав Микита жінчині руки і гладив їх. – Я ж воїн, Бог допоміг... А ти йди додому, крути горшки і продавай. Може, мене відпустять на день-два, я буду проситися. Іди.

Він збіг униз на леваду, де стояли намети, Марія довго дивилася йому вслід, а потім пішла дорогою над аркадами – горда, немов княгиня!

Розділ сьомий

Коронація

Після святого Якуба, коли втомлене спекою літо вже улестилося до ласкавої осені, на Вавелі залихоманило. Королеві донесли, що з Відня, минаючи Познань, йтиме ескорт від Сигізмунда з короною до Вільнюса.

Треба було негайно їхати в Литву. Може, ще вдасться мирно вмовити Вітовта незатіювати коронаційного з'їзду. Та ось з Рима прибув до Кракова легат з папським листом. Мартин V велів Ягайлові прийняти гуситських вождів, які вершать свої «прекрасні походи» по Європі, але не перестають добиватися відкритого диспуту з католицькими ієрархами. Папа пропонував вислухати й переконати їх словом, щоб припинили кровопролитну війну. При цьому передав королеві листа вождя гуситів, адресованого Сигізмундові. Проповідник Прокіп Лисий, який перейняв після смерті Жижки гуситську булаву, погрожував імператорові:

«Ми боремося, як відомо вашій імператорській світлості, за чотири артикули. Хай слово Боже приголошується вільно – не лише тими духовними особами, яким папа довіряє місію проповідництва. Хай приймають причастя усі християни – не тільки духовенство. Хай кожен, незважаючи на сан, однаково відповідає перед законом за свої гріхи. Хай духовна влада відділиться від світської. Для захисту цих артикулів ми взялися за меч і не покладемо його доти, доки їх не визнає весь світ. То хай тобі буде відомо, приречений королю, що ми провадимо з тобою війну не задля користі, а ради Христової істини. Раніше ніж позбавиш нас слави, сам станеш нищий, раніше, ніж образиш Христа, сам славу свого імені переміниш на вічну ганьбу перед народами».

Можливість здійснення цих погроз була тепер для всього світу очевидною: гусити здобували в Європі місто за містом, твердиню за твердинею, добиралися до Польщі. Сигізмунд сам був безсилий, а походу польсько-литовських військ на чехів боявся більше, ніж гуситів. Тому єднав собі короною Вітовта.

Ягайло наполягав, щоб зустріч з гуситами відкласти на пізню осінь, спочатку треба покінчити з коронацією у Вільнюсі. Єпископ Олесницький думав інакше. Хіба королеві не відомо, що Зигмунт Корибутович разом з колишнім луцьким старостою Федором Острозьким присягнули таборитам на вірність? Хіба забув, що вони із своїми загонами під проводом Прокопа Лисого доходили нещодавно до Познаня і Гданська – гнав же король тоді гінців до папи з благанням скликати антигуситський собор. Потрібно спершу знешкодити ближчу небезпеку...

Вслід за легатом прибув від папи ще один посланець. У Базелі-на-Рейні тільки-но почалися приготування до Вселенського собору, а вже на ратуші, на мурах, стінах будинків гусити вивісили листки з маніфестом, який гласить:

«Католицька церква відмовляється провести публічний диспут, боячись, що оголяться усі її гріхи. Гусити воліють вести війну словом, а не мечем, та слова їм не дають. Проте світ уже переконався, що Бог на боці гуситів. Папа, кардинали, єпископи, прелати, пройняті страхом, самі собі готують загибель».

Мартин V повідомив короля, що католицька церква готова прийняти гуситів на соборі й довести їм свою правоту, але до того необхідно вислухати їх у Кракові, щоб мати можливість гідно підготуватися до словесного бою із схизмою на соборі.

Ягайло вислав гінця до познанського підкоморія з наказом за всяку ціну затримати ескорт з короною; Олесницький відправив на Мораву до Прокопа Лисого заложників.

...У посольському залі на Вавелі зібралися професори Ягеллонського університету і весь капітул краківської єпархії. Чекали короля. Його ввели, тримаючи під руки, два лицарі-охоронці. Ягайло – плюсклий, помітно осунутий за останні місяці – сів поруч з Олесницьким. Підвівся єпископ:

– Панове! Ми зібралися тут у тяжкий для нашої держави час. Гусити проникли на наші землі, нам ледве вдалося врятувати Познань і Гданськ. Імператор Священної Римської імперії бездіяльний, він зайнятий більше коронаційними справами відступника Вітовта, ніж згуртуванням сил проти схизматів. Тому апостольська церква поклала на нас священну місію – очистити Чехію від гуситської зарази, не дати поєднатися західній і східній схизмі. Його преосвященство папа Мартин V дав повну владу польському королеві судити зрадників костьолю й відпускати вину іменем Рима. Нині на наш суд прийшли верховоди чеської реbelie, яких ми повинні допитувати у підвалах Вавельського замку. Проте милостивий король погодився їх вислухати. Уведіть кацерів!²⁹

До посольського залу увійшли вождь таборитів Прокіп Лисий, його соратники Петро Англік і Вільгельм Костка та банітовані в Польщі – небіж короля Зигмунт Корибут і Федір Острозький. Дверники провели їх до лави, що стояла збоку, – наче для підсудних.

Ягайло набундючився, відвів очі, щоб не зустрітися поглядом із своїм племінником, якого колись, у згоді з Вітовтом, мітив у чеські королі, не думаючи, що незабаром доведеться приймати його як одного з керівників ворожого стану. Адже за нинішню зустріч із гуситами мусив віддати заложникам п'ятох прелатів – професорів Краківського університету. Олесницький з ненавистю поглядав на Федора Острозького: сьогодні він змушений провадити з ним принизливий диспут, а міг же колись згноїти його у крем'янецькій тюрмі.

Єпископ, не встаючи, звернувся до Прокопа Лисого:

– Найясніший король і капітул краківський милостиво дозволили, щоб ви пояснили, за віщо проливаєте християнську кров.

Вождь гуситів підвівся.

– П'ятнадцять років тому, – сказав він, – Ян Гус просив у Констанці слова. Католицький собор спалив йому вуста вогнем. Нині послідовники Гуса, узявши зброю на захист християнської справедливості, примусили пройнятих страхом верховодів католицької церкви запросити нас на розмову. Ми пам'ятаємо слова Яна, якими він прощався з пражанами: «Як той купець, що має при собі золото, не впевнений за своє життя, так і той, хто Боже слово без лесті проповідує, не може бути в безпеці». Знаємо: ви можете пожертвувати своїми прелатами взамін за наші голови, проте прийшли-таки, мов вівці до вовків, засвідчуючи: ми готові припинити війну.

– Ваше священство, – засовався Олесницький, – ми погодилися вислухати ваші вимоги, але не бажаємо слухати проповідей.

– Наші вимоги давно викладені – у чотирьох артикулах. Чи згодна з ними католицька церква?

– Костьол погоджується на другий артикул – причащати всіх християн. Інших прийняти не може. Невже ви справді, без лукавства, вірите в те, що кожен може проповідувати слово Боже, що помазаників Господніх має право судити суд черні, що світська влада зуміє обергти паству без допомоги церкви? Як ви насмілилися взяти на себе обов'язки апостолів непізнаної Божої справедливості? Адже вчить єдино справедливе вчення Фоми Аквінського, що тільки несвідоме підпорядкування вищим силам є найточнішим регулятором людської діяльності. А ви насмілилися поставити себе нарівні з Богом!

– Бог у людині, а не поза нею, – відказав спокійно Прокіп Лисий.

– Це сентенція найбогопротивнішої ересі! – вигукнув професор Анджей з Кокорина. – Ось погляньте, – він показав на дерев'яну скульптуру, що стояла в ніші стіни. – Смерть у простягнутій руці тримає піщаний годинник. Хіба ця фігура не нагадує вам, що самі станете перед найсуворішим і найсправедливішим судом, який каратиме вас за те, що посміли пізнавати таємниці Господні?

²⁹ Погордлива назва гуситів.

– Чому ж цей символ короткочасності земного життя не навіває на вас таких думок? – вийшов з-за лави лицар у панцирі – Вільгельм Костка. – Виходить, що ви, послідовники вчення Фоми Аквінського, якимось чудом таки пізнали непізнане і відаєте про те, що діється на небесі. Ви так упевнено лякаєте нас найвищим судом, немов уже підписали з Богом контракт і дістали дозвіл від нього скласти на нас звинувачувальний акт! То скажу я вам: не прикривайтесь лжевченням, бо не Бог вам дорогий, а жадоба до влади і багатства. Я можу дати взірць «справедливості» вашого суду, який ви в порозумінні зі своїм богом чините. Пригадайте собі: колишнього папу Іоанна XXIII, який вів процес над Гусом, теж проголосили непогрішним. Та раптом викрили його у страшних і мерзенних злочинах. Уже не його преосвященство Іоанн, а Балтазар Косса утік з Констанци, його спіймали, й посадили в ту саму тюрму, де мучився Гус. І що вирішив суд Божий? Пірат і розпусник закінчив свої дні в сані декана святого колегіуму при нинішньому папі Мартині V, а проповідник слова Божого загинув у полум'ї!

– Ми не виправдовуємо акту розправи над Гусом, – відказав Олесницький. – У його смерті й сьогоднішньому пролитті крові винен імператор Сигізмунд. Ми ж хочемо...

– То чому ви, володарі Польщі, – перебив єпископа Федір Острозький, – єднаєтеся тепер із своїм одвічним ворогом проти слов'ян? А тому, що католицьке засліплення відібрало вам тверезий розум. Замість того щоб брататися з православним світом в ім'я вашого ж спасіння, ви готові піти проти нього з хрестоносцями, уподібнюючись скаженому псові, який кусає того, хто його годував.

Олесницький схопився, напускний спокій покинув його.

– Та як ти смієш, зраднику, звинувачувати святу католицьку церкву в несправедливих діяннях, ти, який поглумився над образом святої Диви Марії у Ченстохові!

– Не поглумилися ми, а зняли з кіота, щоб узяти з собою у Галичину. Не вдалося це нам зробити, а шкода, – русинський-бо маляр малював образ. А вкрав його із скарбця Лева Казимір, коли завоював Львів. – Федір на хвилину замовк, злорадно поглядаючи на Олесницького, який тіпався у безсилій люті. – Погляньте тепер ви на образ, що висить справа на стіні: Ісус наступив на череп Адама, гріх якого спокутував перед людьми. Так і ми наступимо на голови ваші, врятувавши церкву від католицького гріха. Коли ж нам це й не вдасться, усе одно програєте ви, бо приречені єсте: на другий же день після перемоги над нами на ваші голови опуститься орденський хрест і меч, на Сході самі вдавитесь православними народами, завеликий шматок вкусивши!

Сіпнулася у короля голова, дрібно затрусилася, він повернувся до Олесницького і пропищав:

– Що це за зборище? Ми судимо чи нас судять? У тюрму їх, у темницю!

– Руки стали короткими, вую, – спокійно мовив Зигмунт Корибут. – Ти у змові з папою посилав колись мене до Чехів, щоб я навернув гуситів у лоно католицької церкви. Я намагався виконати вашу волю, за що мене мало не скарав справедливий Жижка. Тепер кажу, Ягайле, я – твій ворог!

Втім, рвучко відчинилися парадні двері, по килимі, простеленому серединою посольського залу, карбував крок до королівського столу рицар у кармазиновій куртці й тісних смугастих штанах. Дзенькнув золотими острогами:

– Ваша світлосте, – відрепортував королеві, – я – гонець від познанського підкоморія.

Король подався уперед усім тілом, Олесницький кивнув слугам, щоб вивели гуситів.

– Найясніший королю, Сигізмундові посли спіймані біля Члухова – на межі Польщі й Пруссії!

– З короною?

– З листами. Корону несуть слідом. Підкоморій відпустив їх без паперів і напівголих. А на горі Тур'я виставив на чати п'ятитисячне військо. Посли з короною не пройдуть.

– КORTEЖ... КORTEЖ! – гукнув король. – До Вільнюса!

...За краківськими воротами до Федора Острозького підійшов чоловік у купецькому одязі й подав йому листа.

В Остріві Федір попрощався з Прокопом Лисим і його соратниками. Гуситські вожді рушили на Мораву, Острозький із загоном русинських гуситів – у протилежний бік. Скрадаючись лісами, перелісками й відкритим полем, вони прямували на північний схід.

Свидригайло і Юрша кликали колишнього луцького старосту до столиці Литви.

Осташко Каліграф протягом кількох тижнів намагався усілякими способами пробратися до замку Гедиміна у Вільнюсі, де імениті гості, гаючи час на бенкетах та полюваннях, ждали коронаційних урочистостей. До величної твердині на високій горі, яку омивали з півночі Нярис, а зі сходу Вільна, стража не допускала сторонніх на постріл з лука.

Іноді можна було побачити мисливські виїзди молдавського господаря, який полюбляв товариство перекопських мурзаків; родинні прогулянки дочки Вітовта Софії і її юного сина – великого московського князя Василя Васильовича – у супроводі старого Бориса Олександровича Тверського, який приїхав сюди чомусь із своєю сестрою-красунею княжною Анною; щодня можна було побачити князя Семена Гольшанського, та до нього підступити ніхто не мав змоги – він у товаристві тевтонських комтурів виїжджав з тісних провулків за город на левади над Вільною – справляти герці... Свидригайла чи ж то кого-небудь із русинських князів не видно було ніде, хоча про те, що вони перебувають у замку Гедиміна, знали всі.

Йшло вже до глухої осені. Осташкові треба було повертатися додому, поки не захопила зима, вертатися – не виконавши Івашкового доручення, не дізнавшись, чому відкладається коронація і що замишляє Свидригайло. Аж одного дня заговорили купці вголос, що до Німана наближається кортеж Ягайла, – почали рихтувати торгові фургони. Осташко поклав ще печекати приїзду короля – щось при ньому та вирішиться.

А було так.

Вітовт, занепокоєний тим, що не приходять віденські послы, слав гінців до великого магістра Тевтонського ордену Руссдорфа, через землі якого мав проїхати кортеж з коронами. Відповіді не діждався, та несподівано прибув до Вільнюса сам Руссдорф. Він радив великому князеві терпеливо чекати, затаївши перед ним, що послы повернулися до Відня, не дійшовши навіть до Тур'ї. Руссдорф сам велів їх завернути після того, як до нього прибули повірники Сигізмунда – побиті, обдерті, з глибокими ранами на зап'ястях від збитих по дорозі кайданів.

Вітовт саме лаштувався до виїзду на Німан, де на нього чекав кортеж Ягайла. Дорогою, обтиканою з обох боків прапорами та гербовими щитами, рушили вони з Руссдорфом, у супроводі ескортів, назустріч королеві.

Ягайло завжди розгублювався у присутності Вітовта: розум і хитрість литовського князя були сильнішими від жорстокості польського короля. Вийшовши з карет, попрямували по мосту одні одним назустріч: Ягайло з Олесницьким, Вітовт з Руссдорфом.

Руссдорф. Я прибув до Вільнюса з тим, щоб примирити вас, королю і великий князю.

Олесницький мовчки зміряв поглядом великого магістра, мовчав.

Ягайло. Що ти затіяв, дорогий брате... Повір мені, що корона зменшить, а не помножить твою велич. Між князями ти еси перший, між королями будеш останній. Що за честь, подумай сам, у похилому віці увінчувати голову золотом і кількома дорогоцінними каменями, а цілі народи віддати жахові кровопролитної війни?

– Я жду корони, – твердо відказав Вітовт.

– Візьми мою, – благально простягнув руки Ягайло, – тільки розійдімося у мирі.

– Солодко миру просиш у брата, давлячи його за горло. Я жду корони, яку не повернуть твоїм спадкоємцям спадкоємці мої.

– Не діждешся, великий князю! – виплюнув Олесницький крізь стиснуту підкову губів. – Великий магістре, – єпископ помахав перед Руссдорфом згортком паперів, – раніше треба було

миротворити нас, а тепер ваша карта бита: ось – листи Сигізмунда до Вітовта, а корона – ви цього ще не знаєте – у скарбці на Вавелю!

Усі глянули на Вітовта. На його обличчя поволі наповзла жовтава паволока і коли обволокла все лице – від чола до підборіддя, залишивши тільки риску губів, великий князь простогнав:

– Води...

– Мосціпани, – мовив Руссдорф, – моя дипломатична місія закінчилася, віднині розмовлятимемо силою. – Він повернувся і подався мостом до свого ескорту.

Вітовт поволі вмирав у Тракайському замку на руках у дружини Юліанни – так згасає масивна свіча, догоряючи до чашечки канделябра. Крізь відчинені вікна долинали шемрання хвиль Тоториського озера, що обмивало острів з замком, у якому пролітував великий князь п'ять десятиліть.

«Корону...» – шепотів він, прокидаючись із забуття.

У сусідній залі сиділи Ягайло і Олесницький.

За два дні до святого Михайла Вітовт сказав покликати короля. Він віддав йому ключі від великокняжих замків і разом з ними владу, яку відібрав у Ягайла піввіку тому.

Того ж дня до замку Гедиміна увійшов із своїм загоном Федір Острозький.

Того ж дня Свидригайло підписав воєнний трактат з Руссдорфом і приймав через послів і особисто від литовських та руських князів, бояр і державців присяги на вірність.

Осташко присяги не складав. Він віддав Свидригайлові листа від Івашка і ждав, що повість князь.

«Скажи бояринові, що Борис Олександрович Тверський не слабший від Костянтина Новгородського».

«Але Костянтин ближчий нам, ніж тевтонський магістр», – витримав Осташко погляд князя.

«Пам'ятаю тебе з Луцька, – відказав спокійно Свидригайло. – Івашко знає, кого брати собі в помічники».

«А ти не знаєш... Одну спину має людина, а не дві. І одне обличчя. Спиною спирається на друзів, лице підводить на ворога. Інакше перемогти не може. Хто ж буде твоїм другом у битві з Ягайлом – тевтонець чи тверський ратник?»

«Знай кожен своє місце в хоругві. Той, хто попереду, у два боки дивиться, той, хто збоку, – тільки в один. Отож передай Івашкові Преслужичу, хай заходу пантрує: по Олеську випаде перший удар. А решту залишіть мені. Йди, любомудре...»

На другий день заспокоєний Ягайло вступав до замку Гедиміна в супроводі надвірних литовських лучників, яких вислав назустріч королеві Свидригайло. Молодший брат запевнив старшого у своїй вірності польській короні.

Перед королем, Олесницьким і їх почетом широко відчинилася брама, та надто швидко зачинилася і підозріло скреготнув ключ у замку. Дитинець умить оточили литовські ратники і наказали королівській охороні скласти зброю.

– Великий князь Свидригайло просить вас до тронного залу! – вигукнув каштелян, насмішкувато поглядаючи на стетерілих можновладців.

Їх самих, немов бранців, завели до порожньої з готичним склепінням зали, вистеленої шкурами. Біля стола для гри в кості стояло крісло на оленьчих ногах, замість билець – турові роги, за спинку правила лосина корона.

З бокових дверей у повному військовому обладунку вийшов крижастий Свидригайло, за ним – Михайло Юрша, Василь Острозький, Олександр Ніс і Семен Гольшанський.

Князь, немов після тяжкої роботи, опустився у крісло і довго мовчав, не дивлячись на Ягайла і Олесницького, мав він вигляд рисі, в якій лапи напружені до хижого скоку.

– Що ж, королю, і ви, ваша ексцеленціє, – врешті промовив єхидно Свидригайло, не запрошуючи навіть сісти своїх недавніх повелителів. – Несподіванку я вам зробив, чи не так? Тож благослови мене на велике князівство, вашмосьт Ягайле. Не хочеш?.. Тоді ось що я скажу тобі, брате... Я провів у тюрмі багато років, ти ж пробудеш у найглибшій тракайській темниці до свого скону, если не віддаси мені Поділля, если не запрягнеш, що твої війська не ступлять на східний берег Бугу, ні на північний берег Дністра, если не пошлеш гінця зі своїм листом до державця Кам'янецького замку – щоб віддав ключі Федору Острозькому, який уже вирушив на Поділля.

Свидригайло вмовк, якусь мить потішався з розгубленості польських повелителів, потім вів далі:

– Моя панове-рада, – показав рукою на князів і бояр, що стояли позаду, – проголосили мене вчора великим князем. А завтра я стану королем. Поки ти безсонно ждав смерті Вітовта, мені теж не спалось. Мені вже склали *omagium*³⁰ майже всі литовські й руські князі та бояри. На півдні вірним мені буде молдавський господар Олександр, на півночі зіпрусь об лікоть Бориса Тверського. З Руссдорфом уклав трактат. А з Чехів покличу Корибута. Я сильним став, королю, чуєш? – Свидригайло затиснув у руці буздиган, прикрашений на голові срібними пластинками. – А коли ти не погодитися на мої вимоги, – він рвучко схопився з крісла і підійшов упритул до короля, – я зроблю з тобою те, що зробив ти колись із Кейстутом! Сідайте до столу, вашмості, – ось вам пера, чорнило, папір. Подай єпископу причандалля, князю Семене.

Ягайло безмовно скляними, стеряними очима поглядав то на Свидригайла, то на Олесницького.

Краківський єпископ, навдивовижу спокійний, кивнув королеві головою:

– Присягайте і пишіть, що від вас вимагається, ваша світлосте.

– Ви... ви пишіть, ексцеленціє, – простогнав король.

Коли Ягайло і Олесницький вийшли з залу у супроводі стражників, Свидригайло, невтримний у своїй втісі за взятю нарешті владу, розкотисто зареготав. Але різко змовк і за хвилину проказав твердо:

– Вертайтеся у свої замки, панове, готуйтеся до битв. Король перейде і Буг, і Дністер.

Потім довго мовчав, обличчя його судомила навальна лють, він підійшов широким кроком до Гольшанського і потряс його за вилоги жупана.

– Куди дівся Жигмонт Кейстutowич, якому служиш? Чому не присягнув мені на вірність?

– Великий князю, – відвів Гольшанський Свидригайлові руки. – Не подоба тобі загравати з Борисом Тверським, запеклим ворогом католиків. Ти забув, що литовські князі – римського віросповідання. Що робить тут Борисова сестра Анна! У два боки шарахаєшся, на який же станеш?

– Тут стою, тут! – заревів князь і стишився, поглянувши на Гольшанського і Юршу, що стояли один навпроти одного у понурій, тяжкій мовчанці. – Панове, – мовив лагідно, – тиран помер, почнемо ж ми по-новому правити. Щоб по ньому, який чвари сіяв, і духу поганого не залишилося...

Втім, захиталася завіса на дверях, до тронного залу вбіг маленький чоловічок, лементуючи:

– А я, а я, а я – куди дінусь?

– Генне! – вдарився об поли Свидригайло. – Не взяв тебе чорт до розсолу, не візьме й до юшки!..

На Михайла Осташко Каліграф, повернувшись увечері до своєї кімнати, яку наймав у купецькій гості, записав у книгу таке:

³⁰ Присяга на вірність.

«Зрозумівши цесарську з Вітовтом лігу, же дві корони посилає Сигізмунд – одну Вітовтові, а другу Юліанні, жоні його, поляки вирушили в поле і положилися межі лісами на Турій горі, аби послов з коронами похватали. А гди послы довідалися, же поляки на них стережут, вернулися до Сигізмунда-цесаря, їх же поймали і корону доставили в столицю польську. Учувши то, Вітовт упав у хворобу і умер у Тракаї, маючи віку от рожества своего більш, ніжлі літ вісімдесят.

Поховано у Вільнюсі з великим плачем і жалостію. І положиша його тіло в костелі святого Станіслава подле дверей захристейних. Великим же князем Литви став Свидригайло».

Другого дня Осташко вирушив з Вільнюса на Луцьк – Олеськ.

Розділ восьмий

Кому повім печаль свою?..

– Кноффель, ein Becher Wein!³¹

Власник непоказної з виду, зате вибагливої на вибір питва пив'ярні, що сиротіла за Латинською хвірткою біля Сокільницької дороги, перекинувся через шинквас, глянув спочатку на ратушеву вежу з годинником – їй видно було крізь отвір дверей, – потім на ставного парубка в поношеній свиті й хукнув у долоні: клієнтів сьогодні він ще не мав.

– Доброго ранку, Herr Musiker!³² Рейнське, бургундське, мускатель?

– Усього потроху – в один кухоль.

– Чудово! – Шинкар повернувся до бочок і, спритно виймаючи чопи, вмить націдив у масивний пугар хмільної суміші. – За що, за кого пан музика так зранку п'є?

– За круля!

– Браво, niech żyje król!³³ Маю надію, що до вечора назичиш йому багато літ... – Шинкар нагнувся до Арсена, таємниче підморгуючи: – Чув якісь новини?

– Оголошено привілеї руській шляхті, розумієш, Кноффель? Руський шляхтич має право на свій герб!

– Руський шляхтич? Де ти бачив руського шляхтича? Są, pori i chłopci³⁴, це я знаю, а...

– Видно, що є... Вчора новий бургграф іменем короля оголосив... noch einmal³⁵, Кноффель... оголосив русинам привілеї. Отак, мовляв, і так: не піднімайте коромоли, не слухайте, що робиться там, у Литві, у нас усі рівні... Віват круль! Кхе-е... А православним міщанам дозволено супроводжувати померлих через Ринок на цвинтар, тільки щоб на розі Руської свічки гасили. А там і так вітер задуває, знаєш, як тягне з Татарської, ха-ха!.. Налий ще за круля. Маю ті привілеї в дулі, але ж король мені, мені... Наливай, не бійся, я вчора заробив, адже грав на бенкеті після виборів бургграфа. Тобі дивно? То я зараз таке скажу, що вмиреш. Ти розумієш, Кноффель, я прожив на світі двадцять вісім років, півсвіту переміряв своїми ногами, а не знав, що все робиться руками короля. Гадав: люди самі собі живуть, їдять, працюють, будують, малюють, співають, убивають, крадуть, моляться, жебрають, дають ялмужну, торгують – так ні, дзуськи! Усім кермує круль. Бо ж коли він знає про мене, бродячого музику, то значить – знає все. Отож я учора грав на бенкеті і в думці молився за здоров'я Хойнацького – допоміг мені маляр урвати такий заробіток. Ти ж знаєш: за цей рік мало-м не здох. І в тебе грав, і у дворах, і на ярмарках... А бургграф підпив і каже мені при всьому вельможному патриціаті: «Призначаю тебе головним музикантом у патриціанській лазні!»

– Mein liber Gott!³⁶

– А бачиш! Очима бургграфа закримітив мене сам король. Шість кіп на рік! Це і їсти, і спати, і Симеону Владиці борг сплатити, ще й на «бичий»³⁷ податок вистачить, бо женитися не хочу. Ну, бувай. Панський музика Арсен цілий день нині ходитиме на radoшах від пив'ярні до медоварні, мов той колядник з козою.

³¹ Келих вина (нім.).

³² Пане музиканте (нім.).

³³ Хай живе король! (Пол.)

³⁴ Є попи і хлопи (пол.).

³⁵ Ще раз (нім.).

³⁶ Мій любий Боже! (Нім.).

³⁷ Податок з нежонатих.

З боку Полтви долинув густий тупіт копит – Кноффель вибіг з корчми. Вийшов за ним і Арсен. Згори, від Юрського монастиря, спускалася до мосту кінна хоругва, вершників зо триста, попереду лопотів на вітрі стяг з білим коронованим орлом посередині полотнища.

– Торги, торги! – сплюнув у пучки Кноффель. – Скільки їх уже перейшло за цей тиждень. І як вони вміщаються у Низькому Замку?

– Високий Замок теж весь запруджений військом.

– Буде війна?

– Тут? Хто сюди зможе дійти?.. Торгуйте собі спокійно, пане Кноффель. А взагалі – що ми знаємо чи можемо... Людина – це ніщо. Комаха...

Над замерзлою Полтвою мела низька поземка, бовдурився обіч німий млин, крізь сиву імлу проступали обриси Юрського монастиря. Бервена на мосту лунко гримотіли, скрипіли палі, вершники їхали мостом по два, на цьому боці четверилися й звертали до в'їзної брами Низького Замку – резиденції старости Пйотра Одровонжа.

«Іменем короля... Наказом бургграфа... Повелінням старости... руками посіпак... Усі в цьому місті і поза містом, у державі, у світі... Воїни, купці, міщани, ремісники, музиканти, малярі, жебраки – іменем всесильних. Живуть на землі з їх дозволу, за їхніми розрахунками. Мурахи, кроти, слимаки...»

– Слабке вино в тебе, Кноффель. Скільки випив, а в голові дзвінко, як у моздирі. Піду на Ринок. Бувай здоров, *niech żyje król*...

– З Богом, з Богом. Тільки затям – замикаю із заходом сонця.

Арсен вернувся назад до міста. У грудях було тоскно, терпко, сухо, немов тією розмовою у Кноффеля вищідив із себе душу. За Латинською хвірткою зупинився, глянув на готичний шпиль катедри. Вікна фасаду мінилися різнобарвними візерунками; голубі, зелені, кармінові барви оживляли понуру споруду, робили її легкою, урочистою.

«Кожен мазок, кожен камінь, капітель, карниз – руські», – згадалась Арсенові постійна фраза майстра Симеона Владики, колись гордого, тепер хилого й пониклого, – нею він щодня утішав себе, йдучи до катедри робити вітражі. Ні, не втішав, визволявся з мурашника, шукаючи для своєї роботи, яку віддавав гнобителеві, вищого сенсу.

«Дури себе, майстре, дури. Вітражі руські, костьол же польський... А Хойнацький шукає себе в мурашнику ще інакше: поклявся, що не намалює портрета жодного пана, і, щоб жити, фарбує у магістраті двері, покриває бронзою фігури, виготовляє різноколірні скельця для ліхтарів, яких ставлять навколо ратуші. І все одно служить панам... А чим я себе здурю? Донині було інакше: я ще заробляв по-скоморошому, не брав грошей у сильних світу сього. Що ж придумати русинському музикантові, який погодився грати польським панам?.. Еврика! Ти ж чув привілеї... Ходитимуть до лазні пани русинські – своїм буду грати! Тьху...»

Невже один Яцько Русин вільний?.. Дряпнуло в грудях, скоробилась в Арсена совість – за цілий рік ні разу не провідав Яцька – боявся. Боявся, що не витримає і візьме в Гаврила жебрацьку торбу. А таки не простягнув руки ні разу, хоч недалеко було до цього. Слава Богу, допоміг Хойнацький... Тепер буде мати хліб. Панам гратиме? Всі панам грають. Усі. Такий світ. Хтось там бунтує? І що – все одно потім упокориться.

На ратушевій вежі вдарив годинник. Сполохані ворони злетіли зі шпиля і сіли на стовп, що височів біля лобного місця. Ніби прокинувшись, глянула з великої ікони, вправленої у вежу годинника, Пречиста Діва, очі її зупинилися на двох фігурах, що, обернені одна до одної спинами, стояли біля стовпа страти: Феміда із зав'язаними очима і кат з мечем.

«Оце символ усієї нашої правди і волі, тож мовчи й радуйся прожитим днем, дякуй Господу Богу кожного ранку за те, що бачиш іще землю, і небо, і людей, і цих хоробрих ворон, які – єдині у місті – без страху перед карою зафайдують голови сліпій Феміді й жорстокому катові».

Арсен пішов краєм ринкового квадрата, минув патриціанську лазню на розі Шевської, згадав, що завтра прийде сюди і життя його піде новим трибом: звернув на Різницьку з рядом

м'ясних ще порожніх яток і вийшов на Францисканську, в яку впирався тильним боком Низький Замок.

Зупинився. Ніби вперше побачив ці високі фортечні стіни й готичну вежу над ними, і весь різноманітний ансамбль гостроверхих будівель. Арсен не раз споглядав резиденцію львівських правителів, але в цю мить усвідомив, що саме тут розміщаються покої короля, який часто приїжджає до Львова, кімнати старости й бурпрафа, що саме тут вирішується доля тисяч людей і його доля – теж; і як то так, думав він, що звичайнісінькі на вигляд люди якимось чудом проникають у цей замок і дістають тут необмежену владу. Їх слово – і людниться Ринок, відчиняються крамниці, броварні, ятки, їх слово – і Галицьку браму біжать обороняти кравці і стельмахи, а башти над Полтвою займають крамарі й пекарі; їх слово – й на галерею ратуші виходить сурмач, оголошуючи суд; їх слово – і міський кат, той, що в інші дні вивозить за місто сміття, здохлих псів і котів, стає раптом паном людського життя; їх слово – гримлять гармати... Все дане зверху й таке міцне, що людині годі з цим боротися, людина таки справді мурашка, яка мусить виконувати відведену їй функцію і, крім неї, вона нічого іншого не бачить і не знає, і коли та мурашка зупиниться або спіткнеться, або не дай Боже, піде супроти – її усувають, викидають, відштовхують, убивають, щоб не заважала.

– Гей, з дороги! – хтось крикнув позаду Арсена.

Відскочив набік, – ось бачиш, зупинився і вже став комусь на заваді, а вчора, видно, стояв на належному йому відведеному на той час місці – на нього не кричали, навпаки – запримітили й переставили на більш вдаль місце; усе тут виміряно, визначено сильними людьми, котрі бачать світ зверху, а тобі слід іти сумирно в потоці й дивитися перед собою на відстань свого власного кроку.

Арсен відступився, пропускаючи повз себе чотирьох слуг, що несли палантин, а в ньому патриція: може, це староста, бургграф, писар, радник, лавник, а врешті, яке це має значення – несуть слуги сильну людину, від якої цілком залежить і Арсен, і всі люди в цьому місті.

Ха... Арсенові пригадалася побрехенька чи то правда – говорили таке між собою малярі: а може, у цих самих носилках несли два або три роки тому магната Якоба з Кобилян герба Гримала, який спокусив Соньку Гольшанську, четверту жінку Ягайла, забувши на той мент про те, що готичні вежі Низького Замку сягають зір, а підвали входять у пекло. Запроторили в темницю могутнього могутніші, і він перестав бути всесильним, і слово його більш нічого вже не важило. Якоб зігнів у тюрмі, королева ж присягнула на вівтарі, і капітул визнав її невинною. Словом, людина – це ніщо, вища сила керує нею. Тож даремно борсатися, марно втішати себе, що за твою працю згадають тебе нащадки, глупо видумувати собі вищу мету, заради якої готовий покласти голову під сокиру, – дурниці все те. Кожному виміряно, визначено, ніхто не має своєї волі, усі – від найвищого до мізероти – невольні, і якщо хтось і став на прю, то тільки для того, щоб своєю волею накинути комусь неволю, сам же з одного зашморгу вставляє шию в інший.

Але можна бути вільним – для цього так мало потрібно. Позбудься тільки ілюзії про важливість свого існування. Заробляй на хліб, не улещуючись до хлібодавця, зневажаючи його в душі, і знайди для себе маленьку мету – що всі ці втіхи згадаєш у свою судну годину і зрадієш ними перед смертю. Може це бути вино або жінки, або ж – найпростіше: у кожную вільну хвилину зумій радіти з того, що тобі дано бачити живий світ. Ти мучишся, ти голоден, тебе б'ють, ти змерз – усе це видасться тобі марницею, коли усвідомиш, що ти міг зовсім і не появитися на світ і не знав би, що таке голод, холод, побої і відпочинок від них. Тільки так можна знайти для себе сенс існування у цьому розміреному сум'ятті.

Місто оживало, люднилося, метушилося – усі чогось потребували. Купець починав ошукувати, лихвар нараховував лихву, суддя шукав винного, кат чекав жертви, Владика видумував для себе безсмертя, Хойнацький стоїчно малював двері в магістраті, вірячи, що слава сама його знайде, у пив'ярні на Вірменській Арсенові не доливав шинкар, бажаючи розбагатіти.

Тільки гусяреві стало легко й затишно – у своїй самотності, відокремленості від людей він знайшов волю у невільному світі. Пив і заздалегідь втішався словами, які скаже Симеонові Владиці, коли повернеться до його піддашся на Руській:

«Майстре, ви всі раби, а я вільний. Я співаю для насолоди самому собі – мов птах. Співаю не за плату, я беру плату для того, щоб співати. І мені байдуже, хто мене слухає і як оцінює мій спів. Усі на світі – раби, бо хочуть багатства, влади і слави. А я – лише малої втіхи для себе. І тому ви уподібнюєтеся до блазнів, я ж – до солов'я!»

Перед вечором Арсен вийшов з пив'ярні на Вірменській, поплівся провулками й забрів до єврейського кварталу. Прохожі вступалися йому з дороги, і з цього він був задоволений, приємне відчуття незалежності, відчуження від юрби гріло його все більше, Арсен почував себе зовсім самотнім і вголос наспівував вуличну пісеньку, яку почув уже тут, у Львові:

Dziwna rzecz, że pan ekzaktor stał się faraonem
On z żydami wojnę toczy, krzywdę czyniąc onym...³⁸

Співав і думав, що якби він завтра не йшов на службу до патриціанської лазні, то цією пісенькою тут, на Бляхарській, таки б заробив якийсь гріш у цих скупих людей у жовтих ярмулках і в сукманах з жовтою латкою на грудях. Але не мусить – заробіток учорашній і завтрашній уже дав йому волю, проте пісенька доспівувалася сама з веселим присвистом:

Nie grosz od trzech, ale trzy bierze od czwartego
Grosz do skarbu oddaje, a trzy do swojego!³⁹

Назустріч йому йшла жінка у фалдованому плащі і Баликовому чепчику, вона чомусь не хотіла обминати його; Арсен, заточуючись, відступив набік, але жінка вперто йшла на нього. Зупинилася, обдала теплим подихом і з безсоромною відвертістю дивилася йому в очі.

– Добрий вечір, пане музиканте...

Відсторонив її рукою, буркнув:

– Хоч би очі опустила, безстиднице!

– Tu patrz na ziemię, bo jesteś z gliny, a ja na ciebie, bo jestem z twego żebra⁴⁰. Гарно співаєш. Може, підеш у нашу синагогу за кантора? А-а, русин... А я жидівка Ханка. І обоє ми по вулицях волочимось. Ходім, звесели мою самотність. Я в боргу не залишусь, я вмю... Мене люблять і вірмени, і поляки, а русина ще не мала.

– А ти... – Арсен спробував посміхнутися. – Ти це теж робиш з благословення короля?

– Що, що? А-а, так, і кожного дня молюся за його здоров'я, бо другий буде гірший... No chodź, przecież nie jesteś sodomitą!⁴¹

Повія узяла його за руку, і він слухняно пішов за нею, бо був вільний і мав своє право на маленькі втіхи, а нічого великого не жадав. Нині було вино й буде жінка, завтра прийде якась нова радість; жінка звернула в браму, що вивела в тісне, оточене високим муром подвір'я, потім вони піднімались стрімкими рипучими сходами вгору. Від теплої дотику жіночої руки прокинулось у Арсена млосне бажання, воно навально опанувало ним, солодка дрож пронизала тіло, коли жінка відмикала двері; у кімнаті він уже нічого не бачив – тільки її шию, плечі, груди, звабливе вгнуте лоно; Арсен квапливо роздягав її, вона прошепотіла: «Ти такий голодний, а

³⁸ Пан екзактор фараоном став не без причини: З євреями править війни, кривдить їх щоднини (пол.).

³⁹ Не гріш із трьох, але три з четвертого має, Гріш до скарбу віддає, три собі ховає! (Переклав з польської Р. Лубківський.)

⁴⁰ Ти дивися на землю, бо ти з глини, а я буду на тебе, бо створена з твого ребра (пол.).

⁴¹ Ну, ходи, чей же ти не содоміт! (Пол.).

гроші маєш?», він вийняв з кишені все, що залишилось, дав їй, вона ахнула: «Та коли я це відроблю?», Арсен упився в її губи і потягнув до ложа.

Шал минув так раптово, як і прийшов: жалюгідне відчуття спустошення протверезило Арсена, він боязко глянув на жінку, хвилину тому таку звабливу й жадану, тепер – змучену, зношену, з прив'ялими слідами давньої краси, підвівся з брудного лежачка й хапливо почав одягатися. «Оце й усе... І нині, і завтра, і завжди – дрібні радості, які мають принести мені свободу, життєвий смисл і втіху в судну годину...» Був злий на себе, бо знав, що в людей, від яких він утікає, щось є інше, вище, краще, вони борються за те, а він не вміє, а тому глузує з них; сердитий був на жінку – сильну, здорову, яка теж, подібно, як і він, утікає від життя, рятуючись брудною волею; жінка водила за ним пивними очима й мовчала, можливо, й рада була, що не муситиме відробляти всі гроші, і вони обоє тихо розійшлися б, коли б Арсен не сказав:

– Міцна, як кобилиця, а...

– А ти! – прошипіла вона, підвівшись на лікті. – Ти не продаєшся? Я ж не раз бачила тебе, красеня з гусями, у дворах і в шинках. Поглянь на себе, який ти дужий, але не довбеш камінь, не куєш, не шиєш, не копаєш, не воюєш! Я тіло продаю своє, ти ж – душу... А до моєї вам усім зась, бугаї голодні! Та, може, я... Та, може, я за ці гроші сина утримую в Ягеллонському університеті. А ти, що ти із своєї ганьби придбав: вино і курв!

– Я не мав мами... мене не утримували... – прошепотів Арсен і стиснув до болю повіки. Ілюзія свободи, яку він видумав нині для себе, ураз пропала, усе майнуло йому перед очима, мов перед смертю, – докторські тоги, аудиторії, диспути і жебраний хліб жака, й обличчя дівчини – єдине, яке йому запам'яталося з усіх жіночих облич, постало перед ним і зникло, і в цю мить він уперше відчув, як жорсткою тисне на нього світ лещатами безвиході; він радів, що вивільнився з неволі, а ще дужче впокорився, і тепер пригноблений, загублений, притоптаний повзе по землі, не можучи вдихнути повітря, пил набивається в очі, рот, вуха, і він гине, мов черв, під ним.

Струснув собою, хміль знову наплив до голови густою патокою, а десь поза нею, зовсім близько, існував світ, який натужувався, щоб скинути з себе задушливий леп покори, але для Арсена він був недосяжний. Хмільна патока гусла, твердла, він застогнав: «Я ж не слимак...» – і звалився на підлогу.

...Лежав і ніжився на високих подушках, на білих простирадлах, під пухкою ковдрою, його долоню лоскотало чорне волосся, буйне, пухнасте, він гладив його, притискав до подушки, щоб поглянути на лице, брови, очі; Арсен відчув біля себе тепло дівочого тіла, йому хотілося відкинути ковдру й поглянути, і притулитися розпаленим чолом до нього, але руки були кволі й м'які; добрий і щасливий, він міг лише прошепотіти:

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.